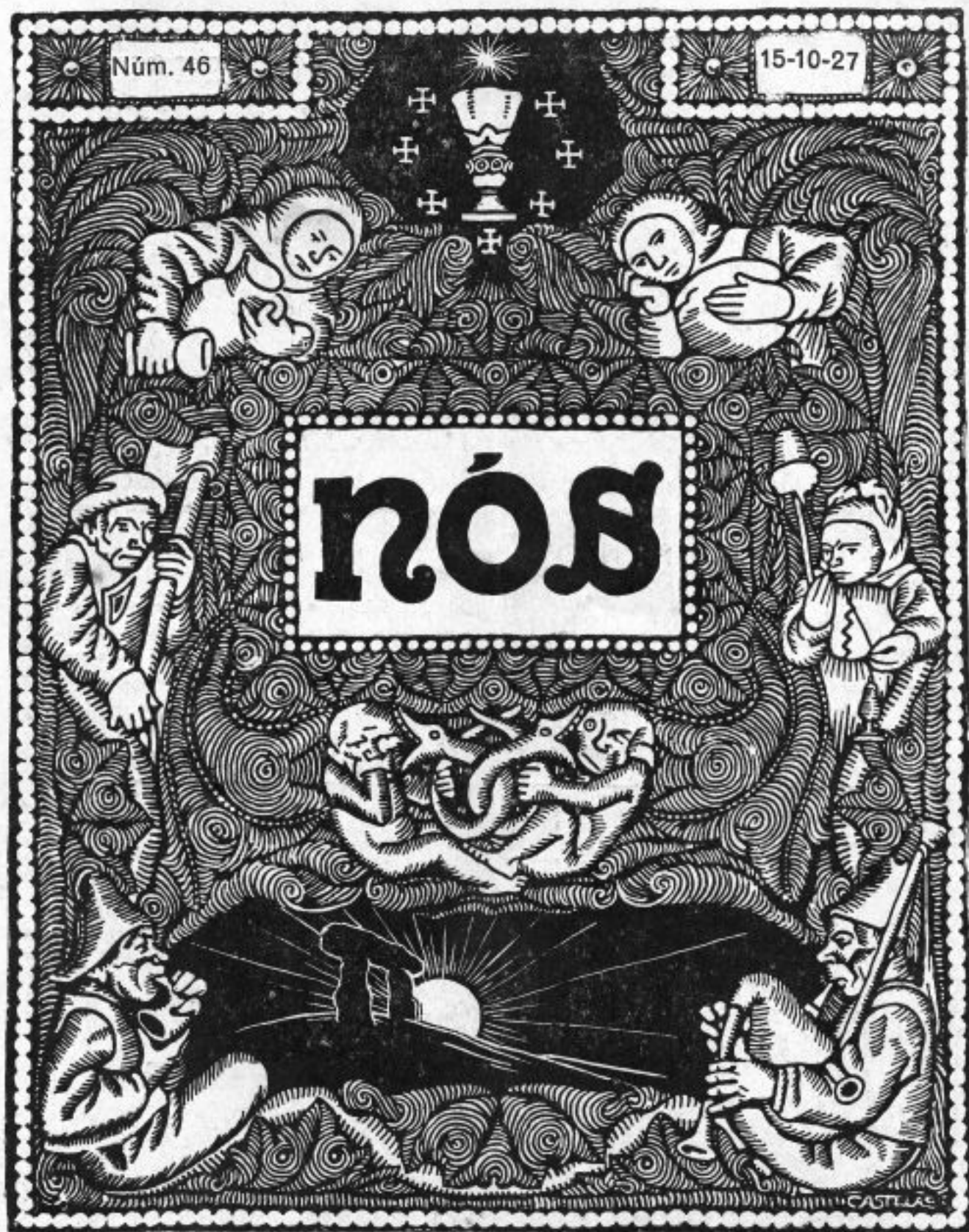

Núm. 46

15-10-27

nós

CASTELLAS

BOLETÍN MENSUAL
da
CULTURA GALEGA

Direitor Literario
Vicente Risco

Direitor Artístico
Alfonso R. Castelao

Administrador
ANXEL CASAL

DIRECCIÓN E REDACCIÓN:

Sto. Domingo, 47—OURENSE

ADEMINISTRACIÓN:

Real, 36 1.º—A CRUÑA

ABONAMENTO

Doce números, na Península 6'00 pesetas.
Fora da Península 8'00 "
Número solto 0'70 "

NOTA

Este boletín non publicará máis orixinais qu'os que foran directamente solicitados pol-a Dirección. Tampouco se fai solidario das ideas n-eles emitidas, a non ser das que por non iren rubradas, enténdense que son da Redacción.

Os pagos son adiantados e os gastos de xiro de conta dos suscritores

SUMARIO

Poema, por OUTEIRO ESPASANDÍN.
Problemas de xeografía galega, por RAMÓN OTERO PEDRAYO.
Prehistoria e Folklore da Barbanza, por FLORENTINO L. CURVILLAS E F. BOUZA BREV.
Catálogo das Castros Galegos, da Seizón de Prehistoria do S. E. G.
A Riqueza Artística da Galiza, DUAS imaxes de Xan de Juni.
Os homes, os feitos, as verbas, POL-A REDACCIÓN.

Reloxería ZENITH

MÁQUINAS PARLANTES. DISCOS
AGULLAS e ACCESORIOS

M. CALVIÑO - Ourense

Vicente Risco

Abogado

Santo Domingo, 47-2.º

Ourense

BOLETIN MENSUAL DA CULTURA GALEGA

Ano IX

Ourense 15 Outono 1927

Núm. 46

P O E M A S

(PR'O LIBRO ALFABETO)

Ao prehistoriador Florentino L. Cuevillas.

*Dos soutos da noite
caen os ourizos das estrelas
o releeren os ventos outonizos
as follas das fenestras.*

*Ando, coa cabeza baixa,
entre a folla, a sautea;
e xa lev'o sombreiro acugulado
ô decataime do mermado das*

miñas faltriqueiras

*¡Vállame Deus, cantas castañas louras
me baten na cabeza
e cdntos ourizos lle sorrirán ô sol
cando amqñeza!*

*Tanto me degar'a estrela do N.
que me tenta o díaño a botar-a*

pra

baixo

c'unha

pedra

*Mais resolvamos esta dúbida pol-os dedos
ou cos menores orlados das esferas.*

*¿Cantos outonos ten esta cachopa
que acord'a francesada e á mouremia
s'en collín alfa magostos — cabales —
â sua veira?...*

Solución. — $x = \frac{0}{0}$

(É endeterminado este problema).

OUTEIRO ESPASANDIN.

Problemas de Xeografía Galega

NOTAS EN COL DAS FORMAS DE POBOAZÓN LABREGA

PARROQUIA DE TRASALBA

a) *Posición, liñas xerás do releve. — Relacións naturais.*

Por ser a parroquia de Trasalba unha terra de marcada transición, faise preciso, denantes d'enxergala n-un estudo xeográfico, iscribila no mais espallado conxunto de países de bocarribeira e de ribeira, cos que mantén relacións intensas e naturais. Consideremos dúas grandes rexións ben diferentes: o val do Miño central e as terras que dende seu beizo dreito vanse erguendo mainamente hastra o circo de outuras que demarcan pol-o Norte e Poente a súa rexión hidrográfica. O val do Miño dirixe o dinamismo topográfico en xuntanza c'a erosión da atmósfera traballando riba da peneda esquitosa ou mais xeralmente, granítica. Dend'o pé das serras (Martíná, outuras pouco detremiñadas hastra o Foxo do Cabrito, Testeiro, Paraño, Suido e Faro d'Avión c'as derivacións d'iste hastra o propio remate do val médeo do Miño) baixa o releve en formas pouco esporentes nas que non é doado precisar os lindeiros onde remata a montaña pra se fazer bocarribeira. Pol-a comunidade de composición das rocas obrigadas dend'as mais lonxanas eras xeolóxicas a longos ciclos d'erosión d'un aire mollado, é lei xeral da facies xeográfica de Galiza a constante interferenza de caracteres topográficos. As rexións van esmorecendo unhas nas outras por faixas e penetracións, millor que por demarcados lindeiros. As augas nadas no arco montanoso e sub-montanoso vanse ordeando en vals que o comenzo son simples sucros pouco notados no doce releve do chán,

mais que asegún van chegando ó seu común nivel de base (o val do Miño) crían sistemas de vals, fondos, craramente artellados en quebradas e valciños e regatos de paisaxe ribeiráo. A fartura topográfica dos vals medra do Oriente car'o Oucidente. Abonda meditar na sinxeleza dos vals afluentes dend'os Tres Ríos a Sta. Cruz d'Arrabaldo (río da Barra, por eix. comparado co longo afundimento do Barbantiño no cerne das bocarribeiras e sobretudo c'a rede de vals francamente individualizados que se xuntan no do Avia. Outra nota diferencial é a seguinte: os afluentes do Avia son moitos d'iles (Viñao, Avión, Arenteiro, o mesmo Avia) criados na montaña c'un grado adiantado d'evolución morfolóxica, namentras os outros non s'amostran superiores na rexión inframontana, ás quebradas e regueiros que se xuntan n-iles. Compárese o val do Barbantiño en Río co do Viñao no Irixo. Iste, ó pé dos montes, amosa un val cavado que dirixe total-as feitura da súa esfera d'atracción namentras o Barbantiño pouco interrompe o maino derrame das terras e non se distingue tanto das quebradas afluentes. Dentro d'estas terras d'espallados hourizontes (Peroxa, Vilamarín, Amoeiro, Cea, Carballiño, Beariz, San Amaro, outo Ribeiro) hai unha semellanza de caracteres que non privan os propios de cada unha, ben notados no folk-lore e na opinión popular. A Peroxa, ollada dende lonxe, amosa os caracteres d'un penichao chegando á madurez (perfil cuase reuto no hourizonte, quebradas ampriamente relacionadas), mais compretamente diferente do val do Miño. As terras de

Vilamarín e Cea, mais outas e alongadas, van seguindo o releve, a curva soave das primeiras abas montesías. O país do Carballiño déixase mordiscar pol-os vals coma tributario da artellada e desenrolada rexión ribeirra do Avia. Beiro e sobre todo Amoeiro chegan á forma mais completa de chao. As terras de San Amaro gardan un perfil d'equilibrio antr'as chamadas paralelas do Barbantiño e do Avia e a común dinámica imposta pol-o Miño. Ollamos que, deixando a parte os vals xa forxados dend'a montana (Oseira, Irixe, Labiote, moitos no outo Ribeiro) a altitude xoga a función esencial nas diferencias locais: estabrece doadamente unha sucesión de caracteres, inda que pouco marcados pol-a pequena diferenza das cotas, dende Río, Vilamarín e Madarnás, por exemplo a Cea e o Carballiño, pero millor precisados antr'as derradeiras localidades e Ourantes, Trasalba e Untes, parroquias postas en parte riba do beizo dreito do val miñoto. De tal xeito que na fala corrente o concepto de montana amosa unha curiosa e suxestiva relatividade. Pra un do val, de Arrabaldo, por eix. xa Trasalba é montana, con ser parroquia con terras e ribeira e soilo estar separada do río por unha costa súpeta. Eiquí a esplicación do feito atópase na faciana terminal que figuran as bocaribeiras sobr'os curtos hourizontes do val. Mais tamén pr'os de Trasalba é montana Amoeiro, que ten cuaseque idéntico hourizonte e mais montana Vilamarín. Síntese a influencia da outura. En troques están todos conformes en chamaren serras ás verdadeiras montañas. Tomamos istes exemplos soilo das terras relacionadas con Trasalba, pra irmos de camiño circunscribindo o noso tema. As cotas van subindo dende 120 metros na beira do Miño, 200 no labio do val, 250 en Amoeiro, pra chegar ós 1.000 no cume da serra da Martiñá, n-unha distancia reuta de 20 kilómetros hastra o pé da serra.

A parroquia de Trasalba pertence á zona de transición antr'os Chaos d'Amoeiro e a ribeira representada pol-os vals do Miño e do Barbantiño. N-iste senso forma unha individualidade xeográfica ben acusada en curta larganza. Non é soilo un simple remate sobr'o val, unha terminación das outas

terras chairas n-un escalón representado pol-o beizo do val, senon qu'ergue unha propia masa penedosa no linde dos propios chaos pra deseguida decorrer car'os vals mainamente hastra o beizo do val do Miño, artellada en quebradas desenroladas, car'o Barbantiño. Poucas parroquias tan craramente de bocaribeira. O nome de chao pódese aplicar n-un senso xeral ó conxunto das terras que temos considerado dend'a aba das serras ós vals, mais propiamente dase ós d'Amoeiro, comprendendo a mór porción d'ista parroquia, a de Fontefría, e parte de Parada d'Amoeiro, Palmés, Castro, Beiro (bocaribeiras do Miño), Parada, Vilela, Vilamoure (bocaribeiras do Barbantiño), Ourantes, teñen caracteres semellantes ós de Trasalba, soilo qu'en moito menor escala.

Trasalba ten pequenos chaos, e os vals, especialmente o do Barbantiño levan a súa influencia á parroquia pol-o intermedio de quebradas, regatos e valciños. Con todo, a verdadeira individualidade do seu releve débese á presenza d'unha liña d'outuras penedosas qu'o separan dos Chaos cos nomes de Rodeiro, Portela e Faracho, do Leste ó Poente. O Rodeiro especialmente figura dend'os Chaos ou dend'a porción chaira da parroquia, un releve montesío superior ás penedías e outeiras que cría a erosión nas ladeiras encostadas dos vals. Pol-o que vai dito, a parroquia de Trasalba divídese naturalmente en catro rexións diferenciadas d'abondo: A dos *cotos* (pois nin teñen a categoría xeográfica nin a popular de montes), do Rodeiro, Faracho e Portela; a dos seus derrames chairas, pouco cortados por penedías que se pode chamar dos *chaos*; a da baixada ós vals barbantiñán e miñoto, encostada e súpeta ou artellada en diferentes grados. A elas compre engader un d'istes vals afluentes d'abondo espallado pra figurar con caracteres propios: o val da Bergueira e da Fareixa, fillo do Barbantiño e ben adiantado no cerne da terra trasalbina. A xente da terra limita istas rexións a dúas, en grande parte opostas pol-a agricultura e pol-o xeito de vivir: *das campanas arriba das campanas abaixo*. Ista derradeira comprende o afundimento da Bergueira, Farei-

xa e terra aberta ó Barbantiño; a primeira toda a rexión outa da parroquia. A posición da eirexa esprica as denominacións, pois está na liña de remate da porción chaira e no inicio da costa pr'o val da Bergueira.

A parroquia figura unha eclipse que ten por eixe mór de Nascente a Poente ou sexa do marco con Palmés ó de Punxín, 8 kilómetros e de eixe pouco menor, 6 ks. de Norte a Sul, do lindeiro de Parada ó de Arrabaldo. Datos que ben pouco sinifican pol-a fartura do releve ergueito en cotos de 300 metros e afundido en quebradas cuaseque ó nivel do Barbantiño. Agora é preciso notar un feito. Calquera estaría tentado a clasificar coma de ribeira as ditas porcións baixas; e tería razón xeográficamente mais o noso estudo de xeografía humán debe respeitar a vella orgaización da parroquia fundada no vivir secular c'unha inmorredoiro realidade familiar, espiritual e económica que s'impón a todo estudo.

b) *Rexión dos cotos.*

Forma un abombado erguemento en todo o Norte da parroquia dispóndose mais precisamente n-un arco de NE ó NW, dividido en dous grupos penedosos de desemeillante larganza: o *Rodeiro* ó NNE, outo, grande, domiñador en seu conxunto e os mais baixos de Portela, Formigueiro e Faracho, ó N e NW de menos caracterización, pois n-eles métese pequenos chaos e terras labregas. Todo ó N e pé da rexión dos cotos, corre n-un suco que se vai alongando do E ó W, o valciño do Río dos Frades, ou Formigueiro, afluente do Barbantiño. Entre os grupos de cotos (*Rodeiro* e *Faracho*) franquéase de N. a S un paso doado, de terras labregas, formado pol-a xuntanza maina das cabeceiras de dúas quebradas opostas e de difrente larganza: a do N leva as suas augas no tempo das chuvias por lameiros e nabeiras ó Río dos Frades; a do S tamén das mesmas condicións iniciás, forma en dirección predominante SW o val da Bergueira.

O *Rodeiro* é un outo releve granítico fortemente traballado pol-a erosión en disformes e variados cotos ou outeiras. Pol-o

N baixa en costa repentina sobr'a terra dos Chaos, amostrando fortes salentes penedosos, costelas do monte, rematados por botareles de pedras cabaleiras. Unha rama do río do Formigueiro está indicada ó pé do *Rodeiro* por un pequeno suco lameiro e soilo na sua porción NW corre ó seu pé o pequeno río cuia quebrada principal subsecuente com'adoita ser lei, fórmase na terra dos chaos, xuntándose c'a rama dita ó pé do *Rodeiro*. En troques pol-o Nacente e Sul o monte, vaíse esvaecendo en touzas curtadas por cotarelos, e logo en chaos descubertos, terras d'herdade onde canta o arado. Mais xa son da segunda rexión da parroquia. Por frente dos cotos de Portela e Formigueiro, tamén baixa encostada á xuntanza das cabeceiras d'augas do río dos Frades e Bergueira, que d'agora chamaremos veiga d'Albeiros.

O *Rodeiro* componse d'un zócalo de grá con derrame xeral ó S agromado en catorce ou dazaseis cotos, (fig. 1) catro d'iles ben grandes, descompostos en figuras variadas que se poden reducir a dúas categorías: cotos inda inteiros, onde a erosión seguindo as diaclasas foi criando liñas de rompemento horizontás e verticás, resultando sistemas d'outeiros en pisos; e cotos xa craramente ruñiformes nos que predominan as feitura arredondadas. Ollando ista paisaxe pénsase nos grandes bancos de grá esculpidos pol-a erosión das augas cada vegada mais forte pol-o afundimento do val do Miño. No chán dominan as laxes e inda nos cotos ergueitos atacados en todol-os senso pol-a erosión atmosférica, atópanse mais as formas de táboa, mesa e dolmen qu'os outeiros ovóides. Entr'os cotos espállanse pequenas chairas con certa facies de quebrada inicial, cobertas de liques, musgos maquis, nas porcións baixas, feitas de boa terra moura e fría, nas outas, areosa. O *Rodeiro* é teatro da forte erosión destrutora en dúas formas principais: a chuva levada pol-o vento forma sistemas d'occos e coviñas nas que demoran as augas do ceo *pucharquiñas* e que xuntándose furan as laxes, ademais da acción maina e xeral qu'arredondeia e amolece as arestas. Outra, a das augas correntes d'arroiada que descobre o pé dos outeiros e a laxe da base,

levando os produtos da destrución ás chairas e quebradas pretas ou lonxanas. Un cinto de piñeirais, crecedeiro, detén en parte esta acción e o tempo segue o traballo erosivo esnaquizando as laxes pol-o dinamismo vital das raíces e en parte o encobre criando terra vexetal mais firme. Os camiños de carro (un principal) e a laboura dos canteiros débense contar antr'os axentes erosivos.

Voltaremos a falar do Rodeiro n-algúns outros capítulos d'iste traballo: da paisaxe

xeográfica, da súa función esencial hastra na psicoloxía colectiva da parroquia pol-o que ten de diferencial con outras veciñas privadas de tal rexión pedregullenta e núa, nai das augas das fontes e das arroiadas que aran o chán labrego. Poucos cotos do Rodeiro teñen nome. Un dos que s'erguen xa na baixada ó nivel mais baixo e fundamentalmente labrego dos Chaos, leva o de Castro e n-il ten recoñecido Florentino L. Cuevillas o prestixio arqueolóxico que sempre é confirmado pol-o nomeamento do pobo.

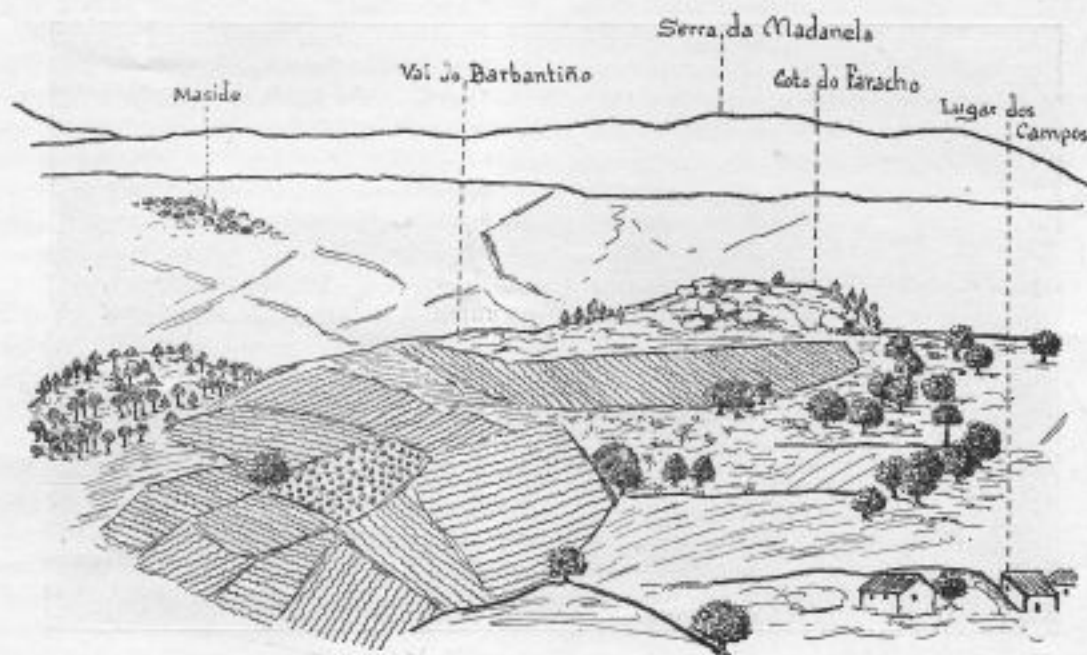
(fig. 1). Alguns cotos do Rodeiro

A segunda rexión dos cotos figura un arco c'a conveisidade dirixida ó N e ó NW, asegún vai describindo a súa curva dende as penedias de Portela e de Marrán hastra o coto do Faracho e a riola dos xa craramente ribeiraos que seguen o correr do val baixo do Barbantiño hastra Villerma en terras de Punxín. Pol-o Norte afúndese a quebrada do río Formigueiro c'unha fartura na costa de penedos e escadeiras de cotos que non ten o Rodeiro (fig. 2). O coto do Faracho arredondado en conxunto, sen deixarse encetar pol-a erosión, preside a xuntanza do Formigueiro co Barbantiño na fonda conca do lugar e Ponte Viñao (Punxín). O resto da encosta súpeta e non tan artellada segue

riba do Barbantiño con exposición prenamente ó W. Xa temos sinalado as características diferenciás en comparanza co Rodeiro. Toda a rexión é granítica e moi penetrada por chairas e terras labregas (herdades, touzas, montes, touticeiras) e hastra pequenas quebradas de lameiros e nabeiras nas afluencias ó Formigueiro e val da Berqueira. Car'iste, o arco amosa a concavidade con maina costa que se fai súpeta, esporente e complicada na porción mais baixa da Fareixa. Os dous cotos de Portela e Marrán rematan a rexión fronte á faciana W do Rodeiro, domiñando á veiga d'Albeiros, mais franqueados antr'iles por chairas pouco esporentes invadidas pol-o traballo

humán. O coto de Portela todó superficialmente penedoso, con formas mais arredondadas qu'as do Rodeiro, oponse á masa cuaseque cilindroidea do coto de Marrán qu'acouga pol-o intremedio d'outros cotos dispostos en baixada ó lugar epónimo do río Formigueiro. No cerne da rexión emerxen pequenos cotarelos ou simpres outeirás da supreficie das terras areosas ou de granitos metamórficos. Na rexión xa doadamente ribeirán veciña a Punxín, o bravo dinamismo das augas acentúase e tamén

modifícase pol-o poderoso e contino revestimento de piñeirás e maquis e terras de viña en costa. Soilo o derradeiro é mais baixo coto, o da Vilerma, xurde arredondado, nú, pardo, comesto d'ovellas, c'a sua figura de testo pra cubrir a vica no forno, no médeo das regueiras húmidas e traballadas do Barbantiño. Xa veremos com'a vida humán tende a fuxir d'istas terras. Os nomes dos cotos son nomes de pobos: Formigueiro, Portela, Faracho, Monteagudo, Campos, Vilerma.

(fig. 2)

c) *Rexión dos chaos.*

Derrames do Rodeiro téndense en rodadend'a sua baixada pol-o Sul hastra a zona sinalada pol-os lugares de Montearnal e Fechos, car'o val do Miño e Cimadevila, Outeiro e téminos d'Albeiros, pois iste pobo ten o seu solar na mesma aba do Rodeiro. Pol-a parte dos lugares de Cimadevila e Outeiro que miran ó pé o val da Bergueira, non é doado o remate.

En conxunto dominan os granitos con pouca coberta de tona vexetal. Soilo no remate morden un pouco as follas pizarrentas das costas ó val do Miño. A laxa subxacente amóstrase en pequenos lombelos arre-

dondados en cúpula, elipsoide ou roda, no centro das terras de centeo, loce nos camiños e en certos campos onde cruzan moitos sendeiros (penedos de Pereiras, dispostos en familia, cotarelos de Montearnal, ollando a quebrada da Regueiriña). Hai algús penedos ceibes, isolados en ovoide riba da base laxenta: o mais grande e carauterístico, o chamado Penedo-Redondo (fig. 3) termo dos Agoeiros. No cerne dos chaos, mais inda preto do Rodeiro, érguese o coto do Vedral, ben nomeado por ser lugar vistoso e cruzamento de camiños, de pedra esgrevia pouco esculturada. N'algús lugares a terra vexetal vóltase lama morta onde encora a friaxe das augas na esponxa da vexetación dos

musgos e liques e do maquis de texo e xesta. Mais en toda a rexión, a modificación mór aparece imposta pol-o traballo labrego. Hai terras saniñas, areosas, ou pedregullentas, distinguíndose as de agro, herdade, touticeira e monte.

d) *O val da Bergueira e o seu contauto co-a rexión dos chaos (fig. 4).*

Pra mór craridade d'esposición, trocaremos un pouco o orde fixado, pois a zona de derrame da rexión dos chaos ou agros co val da Bergueira forma unha das mais intresantes da parroquia e convén precisala deantes de tratar das costas. Os chaos pol-o Poente baixan en escosta maina ó N, mais forte ó S, car'o val da Bergueira, seguindo o progresivo escavamento do dito val na dirección indicada. Dende Albeiros, inda

(fig. 3)

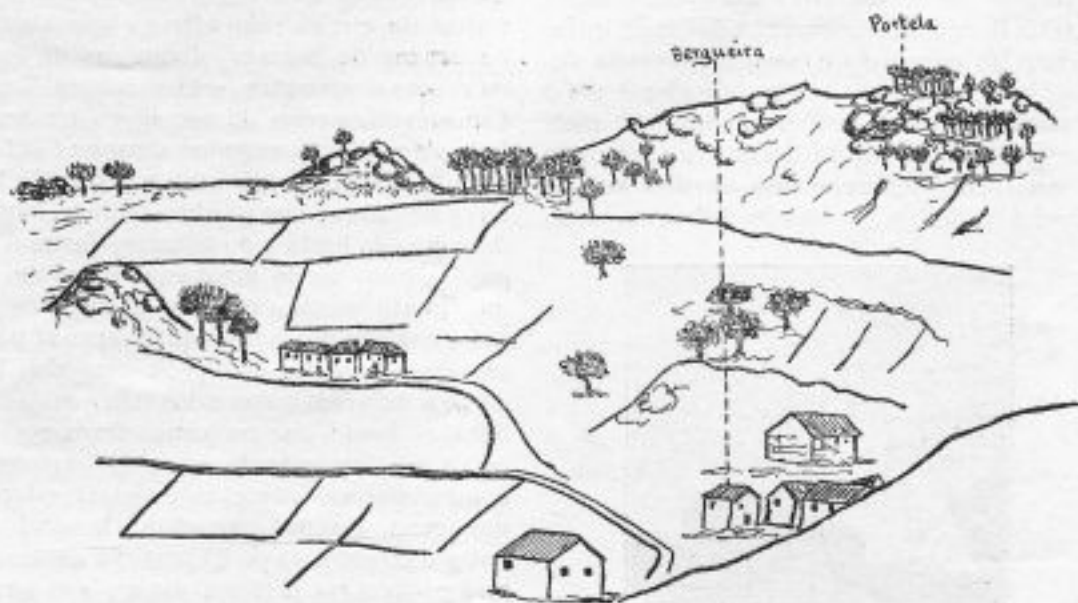
ó pé do Rodeiro, e logo pol-os termos do Outeiro e Cimadevila, o releve descende en terras ben desemellantes das dos chaos. Imposto na aba dos cotos do Rodeiro, por termos de Outeiro, Fontemayor e Cimadevila, o releve descende en terras labregas, de nabeira e lameiro, ben desemellante das dos agros. A erosión das augas correntes ningunha costante mais forte nas inverñas e treboadas, tende a crear un pequeno sistema de quebradas consecuentes e subsecuen-

tes como é lei nas terras moles i-encostadas. Mais pol-o pouco vagantío da rexión e sobretodo por apricarse n-ela dende lonxanos tempos, un forte traballo labrego, o mais intenso da parroquia, apenas se marcan feblemente os lombos dibuxados pol-os camiños adoitados das augas. Seguen istas liñas de lameiros, de nabeiras, e mais xeneralmente as dos camiños. Con todo, pódense indicar dúas principais: unha ó pé do Outeiro e Fontemayor e outra ó SW do lugar de Cimadevila (as Lamas). O camiño central da parroquia, que enfía o campo da feira, o silar da eirexa e do adro e algús campos ou prazas de lugares, dianteiras de casas ou cruces de camiños, segue en xeral hastra Cimadevila, a zona da que agora tratamos. Inda s'amostra ás vegadas algunha touticeira ou laxes (Córrega) mais en xeral, é boa terra de sangue que garda a lentura, amiga do millo, da horta e do lameiro, farta d'augas de puzo ou de mantanial corrente, e o qu'importa notar, contida e disciplinada pol-o traballo dos homes qu'en grande parte impiden o acarreo do torrón car'o val. Por isto é feito xeral qu'os eidos teñen mais fondura no fondo que na cima. Os muros, os canos pra dispor as direccións das arroiadas e aproveitadas, por elas e pol-os estercoas que levan, deteñen ou varían o natural traballo d'erosión. Ó pé d'Outeiro e de Fontemayor (término do foral antigo *das castañas*, nos lameiros de Fontes, na horta da Reutoral e dos pazos de Cimadevila, nas nabeiras das Lamas e Xesteira) atópanse dos millores torrós agrícolas, ben espostos ó sol e onde apenas canta o arado. Pol-a parte do Outeiro e Fontemayor convírtese simplemente n-unha das costas do val oposta á penedosa do coto de Portela, mais por baixo de Cimadevila, un cinto de soutos e algús agromamentos d'outeirais (lugar de Penouzoás) forman o verdadeiro tránsito ás terras fondas.

Xa temos dito qu'elas se dispoñen naturalmente en dous segmentos: os vals da Bergueira propiamente e da Fareixa, percorridos pol-a mesma liña d'erosión criadora de formas mais ben desemellantes pol-o seu caute. A Bergueira figura unha conca antr'os derrames do coto de Portela e Campos

e as costas d'Albeiros e Fontemayor. O seu centro é o campo de cabaceiros que serve de praza ó lugar da Bergueira. O rego formado nas nabeiras e lameiros da veiga d'Albeiros na sua porción S vai procurando un leito fixo, estreitado por muros, coberto de parras, mais con pozarcas e lentura de leito fluvial, inda nos vraus mais enxritos. Os pontillós, pasales, aceras e traballos defensivos indican a importancia da corrente nas invernías, mantida cas que baixan das costas, sobretudo da de Fontemayor e Outeiro.

Mais por baixo das casas de Pexes e das bodegas do Quintairo, cambea a topografía. O val afúndese e diversifícase supetamente estreitado á dreita pol-os cotos de Portela e Faracho. A quebrada nas Lamas figura xa un fondo val que se xunta co do regueiro da Bergueira en terra Punxín. É o término da Fareixa, sin pobos, alternando entr'as costas, carballeiras, lameiros e viñas, en baixada esporente ó Barbantiño. O regueiro da Bergueira n-outro tempo facía moer un muiño (do Ruzo) por baixo do Quintairo, tres

(fig. 4)

ou catro meses do ano. O que baixa das Lamas de Cimadevila non ten canle fixo. A grande vexetación e traballo figuran eiquí modificando a labouira das augas apesares da incrinación dos terreos. Ista quebrada da Bergueira e Fareixa forman a mór porción das terras *das campanas abaixo*.

e) *As costas.*

Soilo consideraremos as do S e do SW, pois xa temos falado das súpetas baixadas dos cotos car'os Formigueiro e Barbantiño. Pol-o S, a costa do val do Miño dispónse n-unha fonda quebrada á que seguen na dirección do río derramamentos pouco artellados. A quebrada chámase en conxunto,

do Medelo, e divídese entr'as parroquias de Trasalba e Palmés. Os caos d'ista que lle dan fisonomía carauterística rematan no coto pue leva o propio nome de Medelo e na porción mais outa o de Serán, e baixan ó fondo da quebrada por incrinadas costas penedosas. O valciño ten a cabeceira entr'as dúas parroquias e espállase mais na de Santa Cruz d'Arrabaldo, onde leva o nome de Val. O regato chámase primeiro a Rigueiriña ou Regueiro de Vilaverde. Pol-a parte de Trasalba está domiñado por esgrevios e pequenos outeiras dend'os que arrodeian o lugar de Monteasnal hastra os que baixan dend'as terras de Fechos. Monteasnal mira pra Palmés e Fechos pra Santa Cruz. A regata do Medelo recolle outras

afluentes por onde baixan as augas inverniais, sendo a principal pol-a parte de Trasalba, a das Lamas, difrente da que corre ó fondo da Fareixa. Por frente ó val do Miño (términos de Fecho e das Conchadas) o labio dreito amóstrase com'unha costa dividida en dous lombos pol-a pequena regata, encostada, chamada costa dos Mortos, qu'apenas s'afonda na entrana da peneda. N-estas costas medran os esquistos do NÓS, formando as pizarras a cuase totalidade do monte das Conchadas.

No ángulo formado pol-os vals do Miño e Barbantiño, iste monte das Conchadas e os seus derrames car'o W acougan os bos terreos de Soutomanco, lugar que preside a ribeira, pra logo baixar en costas pouco artelladas ó Barbantiño e ós fondales da Fareixa e da quebrada das Lamas, que xa temos espasto. (1)

RAMÓN OTERO PEDRAYO.

(Continuará.)

(1) No número que ven daremos os mapas correspondentes a iste traballo.

Prehistoria e folklóre da Barbanza

Pra R. Martínez López, Manuel F. Sendón, Xosé Outeiro Espasandín e Enrique F. Sendón, ca nosa gratitude.

O PAÍS

Seguindo a direción mais frecuente nos plegamentos galegos, esténdese a península da Barbanza do norleste pra o sudoeste, entre as rías de Noia e de Arousa, afectando unha forma alongada que remata n-unha meia lúa determiniada pol-os cabos Falcoeiro e de Corrubedo. Ten de longo uns 34 kilómetros, non chegando ós 20 o seu ancho máisimo entre os esteiros da Ulla e do Tambre. (Véxase mapa)

Alcontrase formada ista península por terreos graníticos, agás dúas pequenas faixas de estratos cristaliños de 2 a 4 kilómetros de ancho, que situadas do norte o sul van, unha de elas de Noia a Rianxo e a outra dende o Son deica 2 kilómetros ó norte da Puebla, ollándose tamén nas partes baixas e veciñas ó mar, pequenos depósitos aluviais e nos entrantes da recortada costa fermosas praias, entre as que é merecente de espezal menzón a de Corrubedo, posta na parte concava da meia lúa terminal e prestixiada pol-a presenza de dunas de outura considerabel.

O aicidente orográfico mais importante da Barbanza, constitúeo a serra do mesmo nome,

inxente macizo de pedra de grá, con outuras que atinguen cotas de algunha considerazón (O Iroite, 815 pés; Os Forcados, 744 pés; A Curota, 535 pés) e que comenza despois dos montes de Confurco e remata na Curota e nos Forcados, quedando entre ela e o mar unha orla de terras baixas, que se ensancha no suroeste entre as abas pinas e penedos de aquiles dous cumes e o mar de Corrubedo, abrindose alí unha chá, ben patente sobor de todo na banda da freguesía de Oleiros, onde se erguen monticelos de cota flebe (Montes de San Alberto, Cidá, Taume, etcétera.)

A serra barbanceira de abas moi pinas e fragosas en total-as vertentes remata n-un penichán dondamente ondulado, ispidado por compreto de arboredo e coberto de ericas e cistaceas (Carpazas, nichas, foupas) e de farturentos prados naturais de gramineas e legumiñosas, onde pacen en estado case salvaxe greas de vacas, de cabalos, de cabras e de ovellas.

Fórmanse istes prados de preferenza nos sitios fondos e húmidos, onde teñen nacemento as correntes de auga que dan orixe a algúns ríos como o Barbanza e o Corroño que verten na ría de Arousa e o Sieira que

desauga na de Noia, ríos que a pesar da cativeza do camiño que percorren, son de caudal abondoso aínda en tempo de vrán.

A poboazón mesta e apreixada na orla da veiramar e nas abas dos montes, enflebece cada día no curazón da serra. O engado dos vales e da costa, chama pol-os fillos dos montanese, i-en Noceda, na Braña i-en Balteiro óllanse moitas casas abandonadas, habendo casares como o da Braña que ten oito ou dez habitazóns e un soio veciño.

Vese pol-o dito que a península da Barbanza é sen dúbida un dos lugares da terra galega que ofrece un maior intrínseco pra un xeógrafo ou pra un etnógrafo, que n-ela poderían fitar afastados entre si poucos kilómetros, tres aspectos do vivir do noso pobo: o vivir mariñeiro, o de meia ribeira e o de montana na prenitude das súas características. E habería tamén lugar pra o filólogo que quixera esculcar na fala cantareira e nasalizada das xentes da serra, que acenúan estranamente certas verbas ata dicir *mamóia* e *parámo*, e tamén pra o antropólogo que alí alcontraría posibelmente tipos raciaes da meirande enxebreza e pra o zoólogo que habería de atopar nos pequenos *puchos* barbanceiros, de pelica vermella e mucosas mouras, unha raza distinta das outras bovinas que inzan o noso chán. Mais soio os destemidos fatos de cazadores visitan as fragas da serra en excursións outonizas, das que a cencia non tira ningún proveito.

ALGUNHAS NOTAS BIBLIOGRÁFICAS

A península que nos ocupa non é soio interesante nos aspectos indicados. Tamén o é, e de xeito principal, no que se refire a arqueoloxía prehistórica e o folklore que a ela vai xunguido. Somentemente con repasar o seu onomástico achamos abastanza de nomes que como *Castro*, *Cidá*, *Moimenta*, *Oleiros* e *As Arcas*, sinalan de seu a presenza de xacementos preromanos, cuia situación e características ollamos en parte precisadas en certas publicacións, que con maior ou menor deteñimento, teñense ocupado do pasado remoto da Galiza.

Foi o ollar fondo i-esculcante do *P. Martín Sarmiento* o primeiro que se fixou nas

antigüidades barbanceiras. No «Manuscrito» da «Academia de la Historia» «código 11, 9-4, vol., IX, folios, 337r e 339r» publicado pol-o P. Fidel Fita no «Apéndice» do artigo «Nuevas lápidas romanas de Noya, Canda, Cerezo y Jumilla», tidoado «La mambla celto-romana y epigáfica de Bretal» (Boletín de la Real Academia de la Historia, volúmen LIX, 1911, páx., 412) fala o sabido benedictino de un epígrafe alcontrado perto do lugar de Bretal, e cita as seguintes mámoas que il coida sepulturas romanas:

Moitas nos termos do dito lugar de Bretal.

Outras no camiño de Carreira a Corrubedo, en Oleiros, nas abas dos montes Cidá e San Alberto i-entre Bealo e Cespón.

No monte Segón ollou tres e seis perto da Ponte Brea, i-en Rianxo falaronlle de unhas mámoas que tiñan unhas pedras disformes chantadas fondamente no chán.

Istas novas aparecen tamén n-outros traballos de Sarmiento como no papel «Sobre la voz Oleiros» (Semanario Erudito de Valladolid, vol., XX, páx., 71, Madrid 1781) e no «Onomástico etimológico de la Lengua Gallega» (Folletón de «La Integridad de Tuy», 1923).

Ningún volve falar despois da arqueoloxía barbanceira ata que *Verea y Aguiar* (Historia de Galicia, Investigación V, páxina., 1), O Ferrol, 1838) ocúpase de un túmulo con «piedras victoriales» esistente perto da vila de Noia e no primeiro escalón da serra da Barbanza. Trátase indudabelmente da «Cova da Moura» fermosa anta situada na freguesía de Argalo, da coal di Verea mais adiante (Investigación XX, páx., 193) que leva o nome de un rei de Lacedemonia.

Alusión ás antas barbanceiras temos que vela tamén n-un párrafo de *Vicetto* (Historia de Galicia, vol., I, páxs., 76 e 78, A Cruña, 1865) no que menzoa moitas mámoas que existen en terras veciñas á ría de Arousa, e unha nova interesante en col da «Cova da Moura» alcontrámola en *Barros Sibelio* (Antigüidades de Galicia, páx., 78, A Cruña, 1875) ó decirnos que a tampa, oxe desaparecida de aquela anta, media tres metros cadrados.

Manuel Murguía, no tomo «Galicia» da colección «España. Sus Monumentos y Artes,

Barcelona, 1888» fala na páxina 35 (nota) e na 43 de algunhas tradicións relativas a lagoa de Carragal, na páxina 96 (nota) fai considerazóns ás notizas do P. Sarmiento e na 627, reproduz fotograficamente a xa citada anta de Argalo.

Unha descripción de iste megalito, recollémola no artigo de *Núñez Sarmiento* «El Crucero de Berrimes» publicado na «Galicia Diplomática» (ano IV, n.º, 17, Santiago 28 de Abril de 1889, páx., 133) e por unha nota da direición que o acompaña, aprendemos que según datos que foron remitidos por don Fernando Món Vázquez, cabo-comandante do posto da Guardia Civil, a tampa do dólmen de Argalo medía 370 metros de longo por 3'40 de ancho e 15 centímetros de groso, e que os esteios tiñan 2'02 metros de altura fora do chan, 1'40 atado e 20 centímetros de groso.

No 1893 publicou *López Ferreiro* o volume I da súa «Historia de la Iglesia de Santiago» recollendo n-unha nota da páxina 272 a notiza do achádegno no Chán da Barbanza, plai-nura que di arrodeada de castros e con moitas mámoas, de un tesouro de adóas áureas enfiadas.

Volto *Murguía* na II edición da «Historia de Galicia» (vol., I, páx., 614, a Cruña, 1901) a falar da anta de Argalo que describe como «formada por nueve losas, dos pequeñas que forman la entrada y siete mayores de 2'30 metros» e na páxina 616 ocúpase do dólmen de Oleiros, no que observa a desigual altura dos esteios.

Villaamil y Castro no seu traballo «Productos de la metalurgia gallega en tiempos remotos» publicado no «Boletín de la Comisión de Monumentos de Ourense» (vol., III, 1907, n.º, 54) precisa os datos de *López Ferreiro* en col das adóas áureas do Chán da Barbanza, decindo que foron atopadas diante do ano de 1893, na freguesía de Cures, Concello de Boiro, e reproduz en dibuxo dúas de elas propiedade do Sr. Blanco Cicerón de Santiago, engadindo que o seu grandor e como o das abelairas, e que se semellan a certas xoias galo-romanas do Museo do Louvre.

As primeiras referenzas algo detalladas

en col dos megalitos da propia serra da Barbanza aparecen no libro de *Xán Cabré*, «El Arte rupestre en España» (Memoria n.º 1 de la Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas, páx., 92, Madrid, 1915) na seguinte forma: «Mámoas del Monte Barbanza, Noceda (La Coruña). De diez a doce de estos monumentos hay en dicho monte. Varias de las losas que componen los túmulos están grabadas en su interior, y las figuras representadas consisten en líneas onduladas, cruces y otras muy bien determinadas como humanas». Estes datos foronlle comunicados a Cabré, según o mesmo decrara, pol-o arqueólogo *D. Eladio Oviedo e Arce*, que moitas veces percorreu a Serra, mais compre que digamos que o número de mámoas alí existentes, pasa moito da ducia que fil le asina, e así mesmo decrarar que non poidemos facer a comprobanza, pese os nosos esforzos e inquérutos, da existencia de insculturas mais que n-unha soia pedra de anta, sendo posibel que moitas teñan desaparecido recentemente como ocorreu, c-un esteio con sinos alfabetiformes, ollado aínda non hai moito pol-o epigrafista P. Celestino García Romero e pol-o seu sobriño o culto cura ecónomo de Cespón, e que foi esnaquizado pol-o salvaxe que despois de arrincalo do seu asento secular e utilízalo na parede de unha corte, crebouno en cachos pra aforrarse, según nos dixo o veciño de Noceda, Xosé Rey Brión, as molestias que lle causaban as repetidas visitas dos curiosos que iban examinar a pedra.

As mesmas novas fornecidas por Oviedo e Arce, debéron ser aproveitadas por Cabré no Artigo «Los grabados rupestres de la Torre de Hércules (La Coruña)» (Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, III época, ano IX, Maio-Xunio 1915) onde menzóa as devanditas insculturas.

A descripción da «Cova da Moura» de Argalo, tal e como a fixo Murguía, alcóntrase en compañía de un fotograbado da anta en cuestión, no libro de *Manuel de Saralégui y Medina*, «Los Monumentos Megalíticos en España» (Madrid, 1918, páxs., 88 a 90).

Algunhas atinadas observazóns en col do «Coto da Amoreira» foron feitas pol-o *P. Celestino García Romero* no artigo «Un templo

primitivo en el coto de Amoreira», publicado no «Boletín de la Real Academia Gallega» (ano XVII, n.º, 145, 1922) no que se describen certas edificacións de destiño impreciso de iste cume da freguesía de Cures, recolléndose os epígrafes romanos atopados na banda occidental da Serra e cóntásemos como o autor tivo a fortuna de ollar as mámoas aínda enteiras a primeira vez que visitou a Barbanza, sinalando despois como data do espolio das mais de elas, o ano da aparición casual das adóas de ouro xa mencionadas.

Unha pequena alusión ás insculpturas barbanceiras, tomada sen dúbida do libro de Cabré «El arte rupestre en España» achámola no traballo de C. de Mergelina «La necrópoli tartesia de Antequera» que viu a luz nas «Actas y Memorias de la Sociedad española de Antropología» (ano I, Cuaderno, I, páx., 37, Marzo do 1922).

Os datos fornecidos por Murguía, con respecto a anta de Argalo, aparecen novamente aproveitados por Obermaier (Impresiones de un viaje prehistórico por Galicia», Boletín de la Comisión de Monumentos de Ourense, vol., VII, ns., 148 e 149, Enero-Abril de 1923, páx., II) e por Pérez Bustamante e Parga Pondal («Los dólmenes de Dombate y de la Gándara; separata do Boletín de la Biblioteca Menéndez y Pelayo, Santander, 1924, páx., 32).

Derradeiramente un de nós publicou nos «Arquivos do Seminario de Estudos Galegos» (n.º I, vol., I) uns apuntes tidados «Anta e penedo grabado de Oleiros» que se ocupan da anta de Axeitos (Oleiros) dando a súa prant., e das insculpturas existentes n-unha peneda cercana, que tamén recolleu Ramón Sobrino Buhigas, e forma parte da maravillosa colección, regalada ó Seminario de Estudos Galegos no Abril do presente ano. Sirva iste traballo de revisión e complemento de aquela nota, produto de unha lixeira visita.

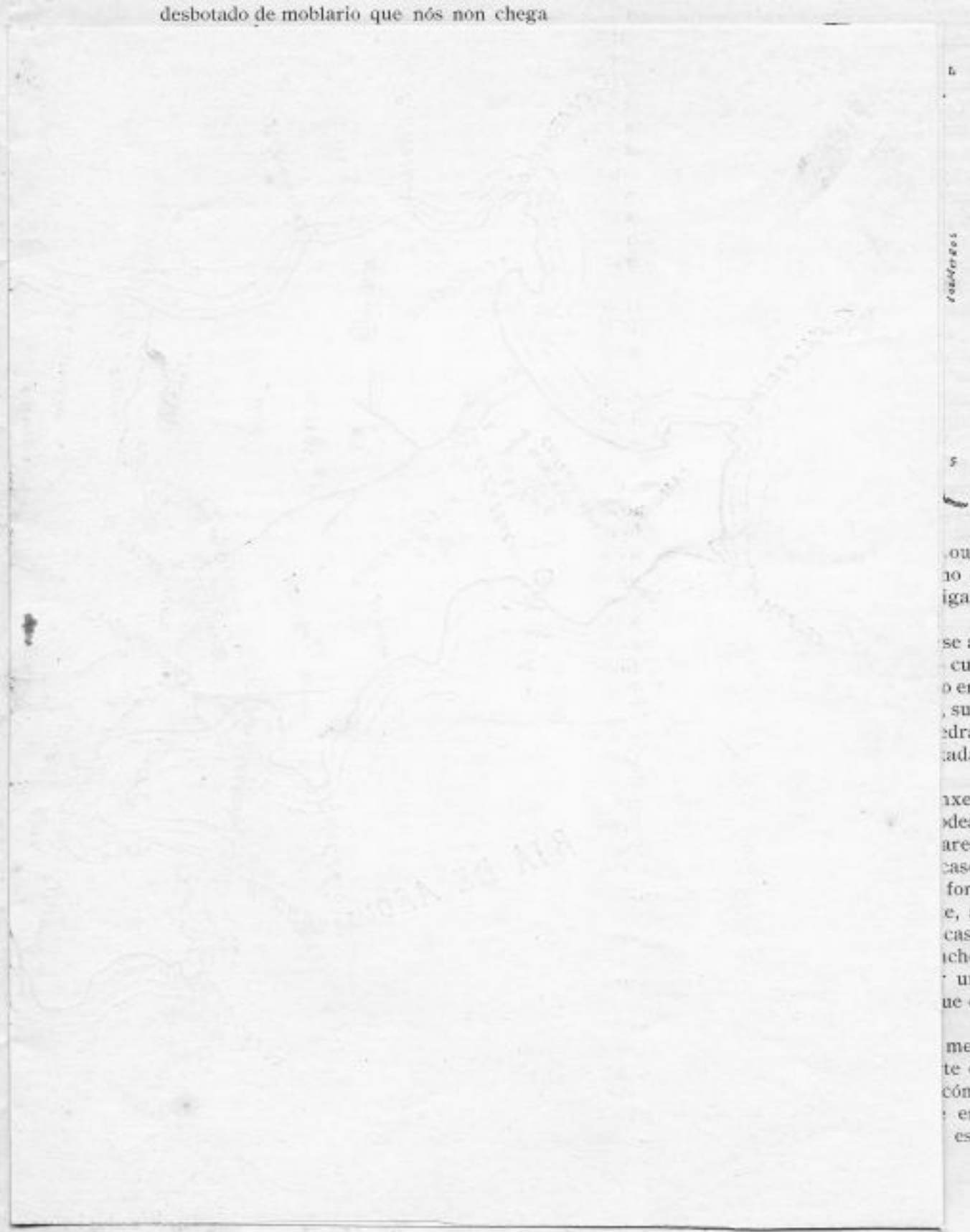
Os datos recollidos na bibliografía citada e os que nos forneceron algúns ilustrados i-entusiastas amigos, entre os que compre que nomeemos en lugar preferentes a Ramón Martínez López, a Manuel F. Sendón e a Xosé Outeiro Espasandín, foron os nosos

guileiros pr'a investigación da arqueoloxía prehistórica e do folklore barbanceiro.

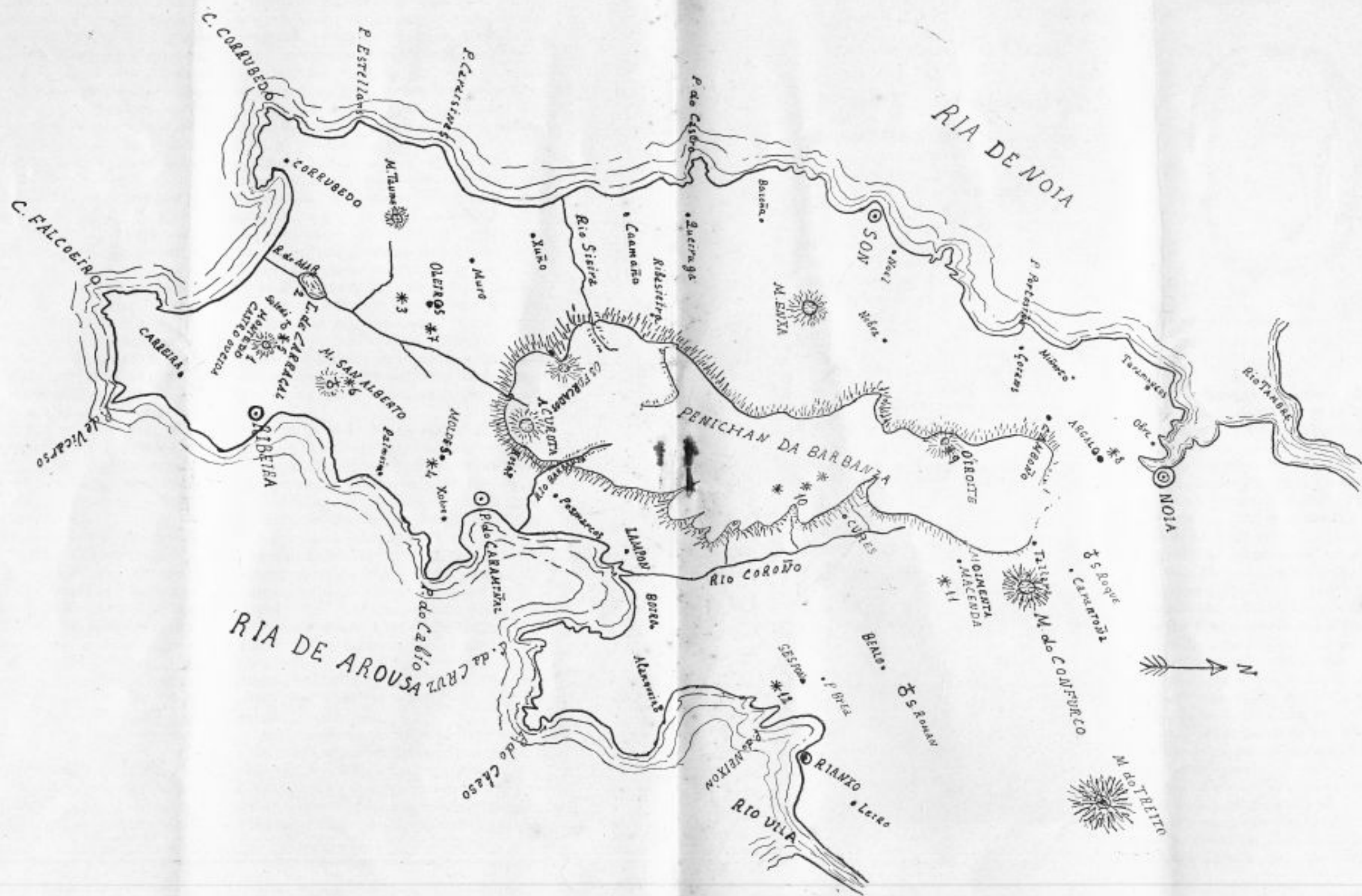
Dirixiuse espezialmente ista investigación, que pol-o que respeita as repuluras dolménicas das veciñanzas de Santa Uxia de Ribeira, matinamos compretar n-unha próisima campaña, ó estudo das mámoas e das cámaras que algunhas conteñen aínda. Convén advertir que ningunha de aquelas está intaita e que o seu eisame ofrece por enteiro o triste proceso da súa destrución, dende o túmulo esborallado e xa sen trazas de anta, ata os megalitos que conservan todal as suas pedras anque derrubadas e maquiadas en grande parte, sendo de notar que as cámaras mais inteirizas, óllanse no seu interior por com preto valdeiras de terra. Foron istas circunstancias as que nos impediron levar a reo a escavazón de todal as sepulturas, deixando dende logo de man, aquelas que non ofrecían, ó noso xuízo, ningunha probabilidade de conservación de moblario e abrindo en troques aquelas que o precisaban pra determinanza da súa natureza e pr'a nidia visión da forma dos megalitos.

N-istes traballos non-os acompañou a fortuna i-en ningures asoellamos o menor resto de axuar. Recollemos sí, novas de machados e de cerámicas que tiñan aparecido en tal ou coal mámoa e que foron regalados a particulares, e ollamos na Torre de Goians (Lampón) tres machados de pedra procedentes da Barbanza e que posibelmente formarían parte do moblario de algunha das mámoas e aínda chegamos a adequirir a sospeita de si os machados tamén de pedra, que están n-unha vitrina da «Sociedade Económica de Santiago» rotulados como obxectos recollidos en castros e mámoas da provincia da Cruña, por D. Eladio Oviedo e Arce, non terán pol-o menos en parte, a mesma procedenza.

Como denantes dixemos non hai en to'ra a Barbanza un soio túmulo que non presente siñaes de repetidos e fondos remeximentos, mais de todos xeitos isto non debe tirar azos a outros investigadores, que con mais vagar e con mais meios dos que nós tivemos, precuren n-un eisame detido da totalidade da terra das mámoas algún resto esquecido ou

no
o X
a co
iste
edo
da
no
as
a
a d
ariz
da
nh
cei
pré
la
róp
az r
añ
L,
os
pei
nte
nes
eti
ren
ril
nte
mb
di
nta
Der
rqi
ta
nta
pa
ua
nh
md
ra
Ei
o.
em
eir
Os
s
ntu
e
on
X

desbotado de moblario que nós non chegamos a acadar.

A CITANIA E A MÁMOA DO MONTE
«A CIDÁ»
E O FOLKLORE DA LAGOA
DE CARRAGAL

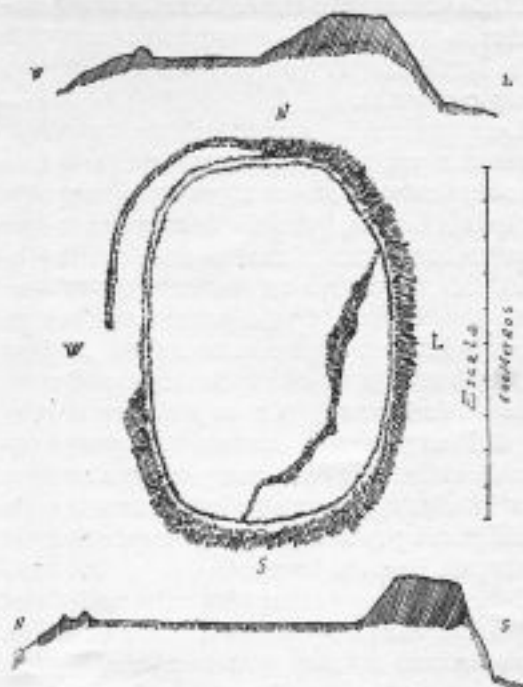
(Véxanse no mapa os números 1 e 2)

EMPRAZAMENTO. — Erguese o monte «A Cidá» a un kilómetro ó noroeste de Santa Uxía de Ribeira, por riba mesmo da praia de Corrubedo, moi perto da lagoa de Carragal i en termos da freguesía de Carreira. Anque a súa cota non é moi considerabel, é tan ollosa a súa situazón, que dende il albisca-se toda a veiramar oeste da Galiza, dixerándose po-lo sul o monte de Santa Tegra que está por riba do esteiro do Miño, as entradas das rías de Vigo e de Marín, co cabo Silleiro e as illas Cies e Ons e grande parte da ría de Arousa; e pol-o norte a ría de Muros e o lombo azuado do cabo Fisterra.

A CITANIA. — Remata o monte «A Cidá» n-un curuto de abas pinas e penedosas (fig 1) por total-as vertentes, agás na do noroeste

(fig. 1)

(fig. 2)

que é mais lene, indo a bater a unha e as outras n-un escalón inferior de pouco ancho e que cai longo en pendente donda nas veigas que arrodean o monte.

O recinto fortificado do castro (véxase a pranta e alzados da figura 2) colle soio o curuto terminal que foi aplainado de intento en toda a súa estensión agás nas bandas sul, su-leste e leste, onde unha rexa morea de pedra de grá que alí existe, debeu ser aproveitada a modo de forte acropole natural.

As obras defensivas consisten n-un sinxe-lo valado, oxe coberto de terra que arrodea o curuto e que sobresaí n-algúns lugares mais de dous metros, estando n-outros case por compeito esborallado. Ista sumaria fortificación duprícase na banda do noroeste, a mais flebe de seu, por un ó xeito de antecastro de 70 metros de longo por 10 de ancho maisimo, que sealcontra protexido por un valadiño do mesmo grandor e aspeito que o denantes descrito.

En toda a área central do castro, que mede 105 metros no diámetro maor, do norte o sul, e 70 no pequeno do leste ó oeste, alcóntrase abastanza de cachote, procedente en parte das canteiras que alí foron e son es-

protadas i-en parte tamén de antigas edificacións das que queda lembranza no nome de «As Cortiñas» con que no país coñécese o recinto murado.

En secuencia do espazo, pódese crasificar a estazón que nos ocupa entre as citanias de un soio recinto, tipo castrexo moi corrente en toda a Galiza, debendose facer notar que non embargantes a súa situación costeira, «A Cidá» semellase esaitamente ás construcións similares de terra adentro e non ten en troques imitancia con certos castros de tipo mariñán esistentes na ría de Arousa (Castro Grande do Neixón) (1) e na bisbarra do Ortegal (2) erguidos en puntas ou pequenos cabos de maneira que o mar os arrodea por tres bandas como un excelente foso, tipo de fortificación prehistórica que é tamén moi corrente na Bretaña francesa.

Non poidemos acadar ningunha notiza que faga referencia o achádego de obxectos nin na área murada nin nas súas veciñanzas, mais pol-o seu feito identificase tan doadamente ista citania con outras da Galiza e do norte de Portugal xa esporadas, que nos arriscamos a afirmar que n-ela alcontrárase o día en que fora escavada o mesmo material arqueolóxico de fondo posthallstático con mistura mais ou menos intensa de elementos romanos, que tan vivamente caracteriza o grupo septentrional da cultura dos castros.

UNHA MÁMOA DOLMÉNICA. — N-un pequeno outeiro situado na banda do surleste do primeiro escalón a que denantes nos referimos, óllase ben nido o perfil arredondado de unha mámoa. É ista sen dúbida unha das citadas pol-o P. Sarmiento como esistentes «en la falda del monte Cidá», i-é posibel que nos tempos en que a fitou o sabido benedictino, non estivera tan derramada como na actualidade. Mede 17 metros de diámetro por 2 de altura, e despois de escavada fondamente deica chegar ó chán natural non alcontramos n-ela mais cousa de intrínseco que un esteio da anta, que apareceu deitado no meio da morea tumular e que ten 2'64 metros de longo, por 1'47 de ancho e 15 centímetros de groso, i-está formado por unha

laxa de pedra de grá que non presenta ningún sinal de labra.

FOLKLORE DO MONTE A CIDÁ. — Fala un veciño de Carreira chamado Lampón, a quen alcontramos apanhando batume no curuto do monte.

«Aíquí houbo casas; unha aboa do meu veciño aínda se lembraba de ver algunha en pé. Dende aíquí vixiábase antigamente a mar cando os mouros vivían no monte. Despois os mouros foron botados pra África e atrás de iles viñeron os *godas* e despois nós».

Non é a primeira vez que nas nosas colleitas folklóricas nos temos atopado con relatos de ista crás, que semellan lembranzas enliadas das nozóns da historia de Hespaña deprendidas na escola. No castro da Martiñá (Cea, Carballiño) un veciño do lugar do mesmo nome díxonos que os mouros demoraran alí douscentos anos. Do outeiro de Rubiós (Verea, Bande) contounos Antón Peaguda, antigo sarxento, home lido e moi sabido nos segredos do Libro de San Cipriano, que os mouros que n-il habitaran foran desbotados pol-os romanos despois de unha longa e sanguinifenta loita. Do castro de Vimieiros (Cartelle, Celanova) tamén foron espulsados os mouros pol-os romanos, asegun nos asegurou un veciño de Pereira de Montes (Merca Celanova), cuio nome non poidemos recoller. O pé do castro de San Facundo (Cea, Carballiño) sostiveron grande batalla o propio San Facundo e o seu compañeiro San Primitivo ca mourindade que vivía no castro e derradeiramente e por testimoio de Santiago Bernárdez Otero, do lugar de Coucieiro, enteirámonos de que os mouros do castro de Souteliño (Irixo, Carballiño) vivían n-il denantes da chegada de romanos e cartaxinexes.

Convén notar que a posizón cronolóxica dos mouros desprázase sistematicamente en case todos istos relatos pra unha época anterior á chegada dos romanos. Pouco importa que se diga que foron botados pra África, cousa pol-o demais completamente inesaita tratándose dos árabes e bereberes invasores da Galiza, a verdadeira natureza aborixen dos nosos mouros sobreponse ós elementos emprastados e o seu preromanismo queda de cote nido e patente.

(1) Véxase a nosa monografía «Prehistoria galega. O Neixón», B. de la R. A. Gallega, números 181 a 188, 1924.

(2) Notiza do ilustre arqueólogo francés, Anxel del Castillo.

No caso de «A Cidá» os conquistadores latinos non son menzoados quizais por unha falla nas lembranzas do noso informador, mais nin por elo os mouros atinguen o seu lugar histórico se non que aparecen como os poboadores mais antigos da citanía e dende logo anteriores á domiñanza dos *godas*.

O FOLKLORE DA LAGOA DE CARRAGAL.—Fala agora Antonio González Bermúdez, casado, de 55 anos e veciño de Santa Uxía de Ribeira.

«Na Lagoa de Carragal, que se olla ó pé do monte, está asolagada a cidade de Malverde (Valverde) onde había mouros que foron desbotados por Calromano e os doce Pares de Francia e mais Oliveros, e n-unha peneda do monte hai unha patada do cabalo de Roldán, dada cando iste pideu, despois do sol posto, unha hora de día pra derrubar os enemigos. I-é dende entón, que, despois do sol posto, hai unha hora de luz.»

«Por fronte do Río do Mar presentouse, e de isto pasaron xa moitos anos, un barco que preguntou pol-a cidade de Malverde, e como lle dixeran que tiña desaparecido había tempo, ergueu velas e marchou.»

«Por aquí río ían os barcos antigamente ata a Ponte de Sanchanás e aínda hai pouco víanse alí as argolas con que os amarraban.»

Parte de ista lenda foi conecida xa por Sarmiento e por Murguía (1) a quens referiron a consella da cidade asolagada e contaron que nos días craros ollábanse no fondo da lagoa as trabes das casas e argolas de bronce.

Non andivo Murguía descamiñado o precurar a orixe de ista tradizón no seudo Turpin e nos miragres e canzóns de gesta que se cantaban na porta da catedral de Sant-Iago pol-o tempo dos pelerinaxes. Estaban en grande parte aquelas canzóns e miragres infiltrados de motivos pertencentes o ciclo carolinixio, e o mesmo historiador di ter recollido romances de iles derivados. Mais a razón que lle asistía óllase mais patente na versión que nós acadamos, intimamente relazoada sen ningunha dúbida, co aquíl pasaxe do seudo Turpin en que despois de referir o longo fitar de Carlomagno pra

a Galaxia, a aparizón tres veces repetida do Apóstol Sant-Iago, que prega ó Emperador pra que ceibe a súa sepultura do poder dos árabes, a espedizón do exército franco a Hespaña e a conquista e sometimento de infindas terras e poboazóns, dise por derradeiro o seguinte:

«Todos foron sojugados do moy nobre Calrros, et metudos so o seu señorío salou Lucerna (*Luceinam urbes munitissimam que est in ualle uridino* testo latino) que agora chaman Borroas que he Valverde que era entón moy ben murado e moy forte. Et despois volueu a ela e teua a çerqua de quatro meses. E jazendo sobre ela por que a non pudo tomar, rogou a Santiago que lle gañase graça de Deus porque a podese a ver; e feita oraçón caeron todo los mouros da vila e des entón fezose y lugar que non pode ningen morar e no meogo de ela hum lago moy alto e moy negro en que andan peixes moy grandes e moy negros.» (1)

E mais adiante engadese:

«Maldisso (Carlomagno) estas tres cidades porque lle foron maas de tomar; conven a saber; Lucerna, Ventosa e Capara. Et despois nunca en elas ningen prouvou.»

A verdadeira localización de ista Lucerna e de iste Valverde ten sido moi discutida. O P. Fita colocounos na serra de Gredos; Alfred Norfelt (2) no río Tinto na Andalucía; Dozy, perto de Valencia (3) e Murguía e Joseph Badier (4) no lago de Carruzedo, no Bierzo.

Ista derradeira opinión é a que nos parez mais atinada, atendendo non só, a circunstancia de que agás algunhas espedizóns a Córdoba e a Coímbra, todol-os lugares menzoados na lenda das campañas de Carlomagno na Hespaña alcóntranse situados no camiño francés da pelerinaxes, senon tamén a que asegún sosten o agudo crítico M. G. París parte da crónica seudo turpiniana foi escrita por un monxe de Sant-Iago ou por un crego francés en Compostela, (5)

Mais o inzamento e popularidade que atinguu tal lenda na nosa terra pol-os séculos

(1) *Enxenio López Aydllo*, «Os Miragres de Santiago», Madrid, 1918, páxs. 87 e 88.

(2) «Glossaire des enfances de Viséu».

(3) «Histoire poétique de Charlemagne».

(4) «Les légendes épiques», Paris, 1921.

(5) «Romanis» vol. XI.

(1) «Galicia», lugar citado nas notas bibliográficas.

XII, XIII e XIV, debeu ser tan grande que moitas das cidades que se coidan asolagadas nas lagoas galegas levan os nomes de Valverde ou Lucerna, sendo tamén dino de ser notado o caso de que nos fis do século XV aínda se facía en Portugal contemporánea de Carlomagno a invasión da Galiza pol-os árabes, asegún se oílla n-unha intresante historia debida a Eustaquio de la Fosse, (1) natural de Tournay, que feito prisoeiro pol-os portugueses cando andaba a comerzar nas costas do oeste africano e traguido a desembarcar a Cascaes, conta como os mariñeiros referíronlle que no meio do mar había unha illa encantada e feita invisíbel por un bispo de Portugal, que fuxiu pra ela con moitos que o seguían cando os sarracenos domearan Granada, Aragón, Portugal e Galiza, nos tempos do emperador Carlomagno.

Boa proba asimesmo do espallamento e penetrazón do noso pobo pol-os motivos do ciclo carolinxiño son certas tradizóns como a localizada en Mones (Petín, Valdeorras), en que tres mozas perseguidas por *San Roldán*, choutan de un pulo por riba do río Sil, e o héroe non podendo alcanzalas convérteas en tres pedras brancas botándolles un feitiço, e tamén na abastanza de romances e historias que circularon e aínda circulaban hai poucos anos, pol-a Galiza e pol-o norte de Portugal, e das que viu Sarmiento un eisemprar que levaba o curioso título «Memoria e lembrança de hum papel que viu de Barbaria e que trouxo un portugués que veíu cativo» onde asegún verbas do propio Sarmiento liase «que o rei Pepino deixou muitas fazendas enterradas no nosso paiz, quando por ca andou com a sua mulher Lidiana Mugem Venida.» (2)

É pol-o tanto iste caso de intromisión do ciclo carolinxiño no noso folklore un caso ben craro de influencia da literatura (miragres, canzóns de gesta, pseudo Turpín) criada a favor dos pelerinaxes a Compostela e amostra o espallamento e quentura popular que por aqueles séculos tiña nas duas

Galizas todo o referente a sepultura do Apostol, sendo dino de notarse que no século XIII un xograr castelán facía decir a Carlomagno: «Adobé los caminos del apóstol Santiago.» (1)

Ora, sería de verdadeira importancia pra o etnógrafo e pra o prehistoriador o comprobarse moitas das lendas galegas en que aparecen Carlomagno, Roldán ou doce Pares, non son desfiguranzas de outras existentes anteriormente e sobor de todo pór en craro se as localizacións de Lucernas e Valverdes en certos lugares do noso chán, obedecen soio a existencia de lagoas, ou se como quer Murguía, temos que ollar n-elas o ronsel de antigas habitazóns palafíticas. É iste un punto que a ren conduciría discutir, ata que un traballo metódico de esporazón poña en craro si en Reirís, Carragal, Antela, Doniños, etc., existiron ou non cidades lacustres e cinguírémonos pol-o tanto a citar a título informativo un caso do que fala Martins Sarmiento, localizado no campo da Ataca (Guimaraes, Minho) en que unha fantástica batalla entre «os Maus e os Pares de Francia», ponse no canto de un auténtico combate alí librado nos primeiros tempos da independencia de Portugal. (2)

E non remataremos iste comentario sen decir que non todas as cidades asolagadas da Galiza o foron por Carlomagno. Unha hai na freguesía do Lago (Maside, Carballiño) que foi mergullada nas augas por certas fallas de caridade que os seus habitantes tiveron ca Virxe María, a coal decretou o seu afundimento co ista fórmula pintoresca:

Lago, te asolago
o de enriba para embago. (3)

Tampouco todas istas cidades chámense Valverde ou Lucerna e aínda por veces istes nomes andan xuntos con outros. A vila asolagada na lagoa Antela leva o nome de Antioquía, e a historia do seu mergullamento está relazoada co martirio de Santa Eufemia e Santa Mariña, debendo seguramente aque-

(1) *Cesáreo Fernández Duro*, «Viaje por España, Portugal y costa de África en el siglo XV», B. de la R. A. de la Historia, vol. XXXII, 1898, páx. 17.

(2) *Martins Sarmiento*, «Materiales para a archeologia do Concelho de Guimaraes» R. de Guimaraes, ano de 1899, páx. 18.

(1) No fragmento de Roncesvalles topado no Arquivo provincial de Pamplona. Véx. o estudo de *Menedex Pidal* na R. de Filología Española, vol. IV, cuaderno II, Abril-Xunio 1927.

(2) *Martins Sarmiento*, op. e loc., cit.

(3) Ista notiza como a de Mones (Valdeorras) da coal ven unha variante na «Galicia» de Murguía, debemos a amabilidade do ilustre folklorista Vicente Risco.

la denominanza á impresión producida en toda a cristiandade pol-os terremotos que nos séculos III e IV esborrallaron a dita cidade siria, orgullosa rival de Roma, sede de moitos concilios e ilustre cuna do nome cristiano.

Fora das lembranzas carolinxias, hai na tradición da lagoa de Carragal, tal e como nos foi referida, unha misturanza de outros dous elementos que non deixan de ser interesantes. É o primeiro o relativo a patada do cabalo de Roldán e o segundo fai referencia ó aumento da dura da luz do día, que iste héroe pede e consegue dos poderes celestes.

A patada en custión, cúa sinal non-os foi amostrada, non debía ser outra cousa que unha sinxela esmonadura de unha peneda, de forma mais ou menos circular e debida seguramente a un axente natural.

De iste xeito serían tamén as sinaes de outras patadas do cabalo de Roldán e do cabalo de Sant-Iago cuíñas tradicións di ter recollido Murguía en territorio da Galiza, anque non precisa o lugar da colleita, e da mesma crás eran tamén as que nós ollamos no Salto do Cabalo (Serra de Penas Libres, Vilardevós, Verín) e na citania das Laxes das Chás (Oimbra, Verín) debida a primeira a un espanto da besta que montaba un soldado cando foi alí acometido por unha grande serpe ou dragón e a segunda ó propio

cabalo de Sant-Iago (1), así como as do castro de Couso, freguesía de Santa María de Couso, perto de Pontevedra, onde se ollaban, dixéronnos, as ferraduras da besta do Santo Patrón.

Relatos semellantes atópanse a fartura en Portugal, referentes a penedos onde, asegún o decir da xente vense as pegadas da Virxe, de certos santos ou de homes ou animaes lexendarios e asimesmo na Francia, onde non fallan as pedras que teñen gravurados os pés da Virxe María ou de San Martiño (2). Coidamos con Dechelette que o conxunto de istas crenzas debe aporse a unha orixe litolátrica desfigurada pol-a sobreposición de elementos cristiáns.

En canto á prolongazón do día por unha hora despois do sol posto, temos que precurar a súa fonte primitiva no miragre de Josué, anque non sepamos se tal elemento incorporouse directamente dende o Antigo Testamento ó noso folklore ou se o fixo por intermeio de algunha canción ou romance por nós desconecido.

FLORENTINO L. CUEVILLAS
e FERMÍN BOUZA BREY.

(Continuad.)

- (1) F. L. Cuevillas, «Papeletas arqueolóxicas e folklóricas da bisbarra de Verín» revista NÓS, n. 36, 1926.
(2) Dechelette, «Manuel d'Archologie Préhistorique», volumen I, páx. 378.

Catálogo dos Castros Galegos

PUBRICADO POL-A SEIZÓN DE PREHISTORIA
DO «SEMINARIO D'ESTUDOS GALEGOS» DE SANT-YAGO

VERBAS PRELIMIARES

Poden concretarse os fitos da catalogazón que oxe emprende iste Seminario nos puntos seguintes:

- a) Determinanza da localización xeográfica dos castros que presentan obras defensivas.
- b) Determinanza da localización de certos lugares, que levando aquíl nome, non ofrecen vestixios de fortificación e conservan soio lembranzas folklóricas. (Contos, lèndas, celebrazón de foliós ou romaxes, etc.)
- c) Recollida de todos os datos relativos á forma, mensuras, xeitos defensivos, situación, obxectos asoellados e referenzas bibliográficas de cada unha das estazóns estudadas.
- d) Acadamento de notizas respecto ás mamoadas, acochos, achádegos soltos e restos de intrínseco arqueolóxico de toda crás, que existan ou teñan aparecido nas veciñanzas dos castros.
- e) Recollida do folklóre localizado en cada recinto castrexo.

Dividiremos o noso Catálogo en seicións que se corresponderán no posíbel con bisbarraas naturais e, dentro de elas, as notizas relativas a cada estazón irán repartidas baixo os epígrafes seguintes: DEFENSAS, MENSURAS, OBSERVAZÓNS, FOLKLORE e BIBLIOGRAFÍA.

A documentación gráfica costará de un croquis con pranta e corte ou cortes pra cada castro catalogado, sempre que estes teñan obras defensivas, e dos dibuxos e fotografías que sexan indispensábeis pra o esclarecemento do texto.

Cada seición irá precedida de unha pequena nota xeográfica da bisbarra, que dende logo debe considerarse como esporádica por completo, e seguida de algunhas consideracións xerais de orde arqueolóxico e folklórico e de un mapa, onde a mais de sinalarse o emprazamento dos recintos castrexos, sinalárase o dos outros xacementos prerromanos ou romanos da súa veciñanza.

Encetamos a nosa laboureira de publicación de tres bisbarraas do sul da Galiza: *Val de Vilamarín, Terra de Carballiño e Terra de Celanova*, que tencionamos axuntar en tres fascículos tirados aparte.

Non se nos oculta a manitude da tarefa que oxe emprendemos, mais o entusiasmo e as forzas mozas que latean dentro do noso seminario dánnos a seguranza de que ha ser levada a cabo nun tempo relativamente curto.

SEIZÓN PRIMEIRA

VAL DE VILAMARÍN

O val de Vilamarín, que se pode chamar tamén val outo do Barbantiño, por ter iste río a súa nacemento nos montes da súa banda norte, alcóntrase situado a 11 kilómetros do norte da cidade de Ourense. É unha terra crásica de meia montana, con prados vizosos, searas estesas, boas millareiras, sombrizos soutos de castiñeiros e mestos piñeirais. O norte e oeste atópase domiñado pol-a rexa mole da serra da Martiñá e pol-as cumiadas mais baixas que fan a divisoiira das cuncas do Barbantiño e do Bupal. Pol-o sul e pol-o leste ringleiras de outeiros ben traballados pol-a erosión marcan a divisoiira co Miño.

O releve do val é abondoso en monticelos de cota flebe, escollidos moitas vegadas pra o emprazamento dos castros, notándose que istos monticelos erguen mais os seus lombos conforme se achegan ás abas da Martiñá.

A formazón xeolóxica é normalmente a de estratos cristaiños en case que todo o val, agás nos montes outos do norte e do oeste onde existen fortes afroramentos de pedra de grá.

Número I

CASTRO DA MARTIÑÁ

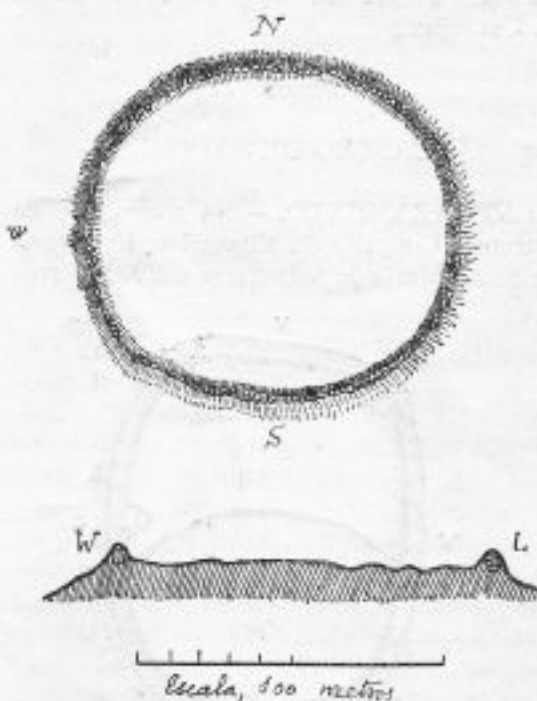
EMPRAZAMENTO—Na provincia de Ourense, Concello de Cea, Freguesía dos Vales de Oseira, a uns 600 metros enriba e cara o norte do lugar da Martiñá e a 4 kilómetros do Mosteiro de Oseira.

Atópase construído no cume mais outo (1.000 metros) e penedoso da serra de aquíl nome e albiscanse dende il as terras de meia Galiza. Fican o seu pé os vales do Arenteiro e do Barbantiño e as veigas de Amoeiro, Vilamarín, Carballiño e Cea, e mais lonxe xá, dexérganse os vales do Miño, da Arnoia, da Avia e do Bupal, pechando o hourizonte pol-o norte o Pico Sagro e a serra do Faro, pol-o leste os montes do Barco e do Bolo, pol-o sul as outuras raianas do Laboreiro

e de Santa Eufemia e pol-o oeste o Suido e o Testeiro.

DEFENSAS—É iste un castro de feitura sinxela. O cume onde se asenta, foi aplainado todo o que o permitiu a súa natureza penedosa, e ten de arredor restos de unha muralla de cachotes, que se erguía directamente dende o chan natural, sen ter debaixo terraplén nin foso dediante.

MENSURAS—De xeito case circular, mede:

No eixe maior do leste ó oeste 122 metros.
No eixe pequeno do norte ó sul. 116 metros.

OBSERVAZONS—Todal-as pedras soltas que se alcontran dentro do castro parecen ter pertencido ás murallas de defensa, non observándose ningún sinal de alicerces, nin véndose na superficie do terreo tégulas nin cerámicas de ningunha crás.

A principal característica de iste castro é a catividade das suas defensas artificiaes, debida cicáis á probeza en recursos ou en

xente da poboazón que o ergueu, ou a que o rexo da posizón natural dispensounos de meirandes esforzos na obra de fortificazón.

FOLKLORE—Un home do lugar da Martiñá, que por certo gabounos moito a forteza do castro, decíndonos que non tiña parello na bisbarra, contounos que toda a obra fora de man dos mouros que viviran n-il e n-ista terra 200 anos. Díxonos tamén que o castro tiña sonda de ter tesouros de abondo.

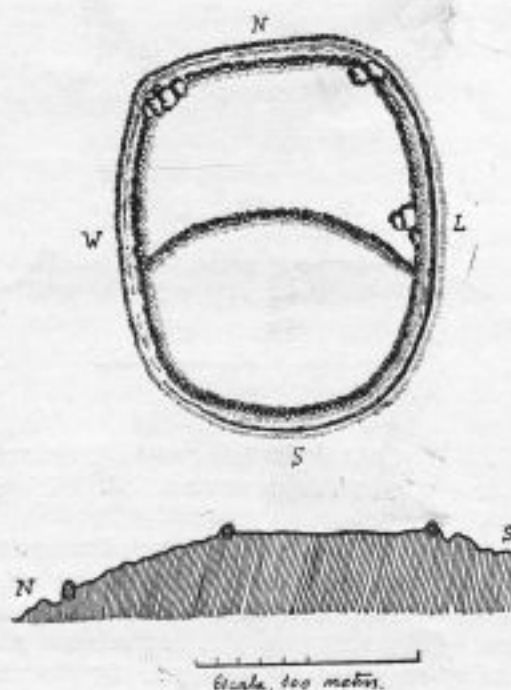
BIBLIOGRAFÍA—Aparece citado iste castro por Vázquez Núñez «Las Mámoas» Boletín de la Comisión de Monumentos de Orense, vol. I, pax. 351.

(Catalogado por Vicente Risco, Arturo Suárez, Leuter G. Salgado e Florentino L. Cuevillas.)

Número II

CASTRO DE BAÍNTE

EMPRAZAMENTO.—Na provincia de Ourense, Concello de Vilamarín, Freguesía de Santa María de Vilamarín e a 300 metros

cara o Noroeste e por enriba do lugar de Bainte.

Está no cume de un monte de xeito arre-

dondado e cheo de toxos e carpazas, que fai como un contraforte da serra da Martiñá, de cuíbas abas meridionais fica desviado uns 600 metros, meténdose somente no meio o val estreito e pouco fondo onde se asenta o lugar de Vilar de Montes.

DEFENSAS.—Cinguía o castro unha muralla, oxe esborrallada, feita de cachotes pequenos que se ollan derrubados a un e outro lado do alicerce, que se ergue en col de un terraplén de 9 metros de outura meia, a cuio pé corria un foso do que quedan aínda grandes vestixios.

Pol-a parte central de iste recinto, i-en di-reizón aproisimada do leste ó oeste, vai outra muralla, feita asimesmo de cachote, que o atravesa facendo unha curva, en toda a súa estensión.

A muralla exterior apoiase ás veces nas irtas penedías do monte que lle serven ó xeito de fortes torres.

MENSURAS.—Mede:

Do norte ó sul 163 metros.

Do leste ó oeste 120 metros.

OBSERVAZONS.—O primeiro que com-pre notar é a forma pouco frecuente de iste castro. O sinxelo eixame da pranta, amos-trando que a fortificazón ten dúas partes cicaís de construción sucesiva. Unha case circular que ocupa por com-preto o cume do monte, e a outra coadrada e coas esquinas apoiadas en dúas penedías, que se estende cara o norte, baixando un pouco pol-a aba de aquela beira.

Pódese espricar ista forma esceizional do castro de Bainte pol-o desexo dos seus mo-radores de aproveitar, unha vez construído o primeiro recinto fortificado, as dúas pene-días de que denantes falamos, que pol-a súa outura e proisimidade podían render bons servizos a unha tropa sitiadora, namentras que avencelladas entre si por un lenzo e axuntadas con outros dous á fortificazón que supomos primitiva, convertíanse en ver-dadeiras torres, situadas estratéxicamente en dous ángulos do recinto.

A eistencia n-iste castro de habitazóns de pedra, é ó noso sentir indubidabel. A grande cantidade de cachotes que se atopan espere-xidos pol-o seu chan e a forma característica de algúns de iles, amos-tran, embora os ali-

cercas non afroren á superficie, que houbo alí casas de abondo, que se repartían ó parecer por igual nos dous recintos que deixamos descritos.

O xeito cadrado da parte norte de iste castro, fíxonos matinar no seu aproveitamento serodio pol-as lexiões romanas. Foi por elo pol-o que estremamos no posíbel, as nosas observazóns sen que nos fora dado notar ningunha diferenza no sistema construtivo dos dous muros, nin recoller ningún anaco de tégulas, que andan tan vastas nos xacementos posteriores á conquista romana ou romanizados con certa intensidade.

FOLKORE.—Manuel Rodríguez, de 56 anos, veciño do lugar de Pazos, na freguesía de Vilamarín, cóntanos o seguinte:

«Estaba unha mouro asoellando ouro no castro cando certou a pasar por alí un home de Bainte, que se quedou a ollar pra tanta riqueza e dixo:

—Ay ¡Se me dera un pouco!

Ó que a mouro respondeu:

—Quérelo ós puñados,
ou quérelo ós ferrados.

E o home de Bainte escramou moi pronto:

—Quéroo ós ferrados.

—Pois logo vai aixiña buscal-a medida.

Correu o home cara a casa mais cando voltou ca medida o ouro e a mouro xa desapareceran.

E o de Bainte laiábase: Se houbera dito ós puñados, por ser que arestoras algún ouro fora me.»

Ó pé do castro hai unha fonte que ten sona de acochar un tesouro.

N-unha peneda do castro existe unha pia dos mouros que case de cote ten auga.

BIBLIOGRAFÍA.—Aparez citado iste castro por Vázquez Núñez (Loc., cit., no Castro da Martiñá), por Díaz Sanjurjo, *Los caminos antiguos y el Itinerario n. 18 de Antonino en la provincia de Orense*, B. de la C. de Monumentos de Orense, vol., II n. 37, páxina 222, Marzo-Abril do 1904 e por Anxel del Castillo, *Los Castros Gallegos*. A Cruña

1933, pax., 7, que recolleu os datos de Vázquez Núñez.

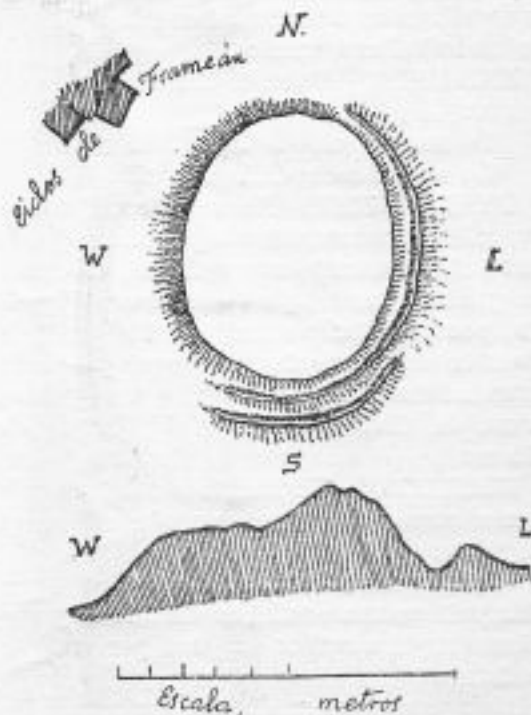
Debemos facer constar que istos datos non son por complot esaitos, pois iste chorado arqueólogo ourensán falou do notabel «Castro de Bainte, formado por tres parapetos y en cuya cumbre se conservan numerosos vestigios de antiguas construcciones». O erro de Vázquez Núñez, debeu nacer de tomar por sinxel parapeto a escarpa do foso.

(Catalogado por Vicente Risco, Leuter G. Salgado, Arturo Suárez e Florentino L. Cuevillas.)

Número III

CASTRO DE FRAMEÁN OU DE TOLDAVÍA

EMPRAZAMENTO.—Na provincia de Ourense, Concello do Vilamarín, Freguesía de Santa Mariña de Orbán.

Costruído n-un pequeno outeiro, desviado 200 metros do lugar de Frameán e 300 da veira esquerda da estrada que vai de Ourense a Lugo e a carón mesmo do mesón de Toldavía.

Albiscanse dende o outo do castro, o val de Vilamarín, os Chaos de Amoeiro e as fragas onde ten nacemento o río Barbantiño.

DEFENSAS—O castro non ocupa soio o cumo do outeiro, como ocorre case de cote, se non que a totalidade de il foi utilizada pra fins defensivos, debido indudalmente á súa cativa outura. A circunstancia de existir no remate do monticelo unha esgrevia penedra, impediu que os construtores aplinasen o cumo en toda a súa extensión, cinguíndose a formar na veira do oeste, ceibe de penedos, unha ó modo de terraza de 32 metros de longo.

As abas foron terraplenadas moi pinas, caíndo n-un pendor grande dende unha outura de 18 a 25 metros en col de dous fosos de 5 metros de ancho, fornecidos das súas correspondentes escarpas, que se poden observar aínda na banda do leste e sobor de todo na do sul. No resto da volta istos fosos deberon desaparecer ben ó desmantelarse as fortificacións castrexas, ben esborrallados pol-os traballos agrícolas.

MENSURAS—De xeito ovalado mede iste castro:

Do norte ó sul. 80 metros.

Do leste ó oeste 62 id.

OBSERVAZONS—No se ollan ningún vestixio de construcións de pedra. Na aba do leste, atópase unha cova artificial, escavada no gneis do monte, que ten 4 metros de longo, por 1 de ancho e mais de 1'50 de outo e que se encontra coberta en parte por unha grande laxa. Conécese ista cova no país co nome de *Cova da Moura* ou *Cociña da Moura*.

FOLKLORE—Un veciño de Orbán cuio nome non recollimos danos a referencia seguinte:

«Unha veciña de Framéán tiña, con perdón, seis porcos e todol-os días lle desaparecían sen que a muller soupera por onde lle andaban.

Mais pasou que un día que iba cara a Todalvía, viunos no castro c-unha moura que lles estaba a dar millo miúdo. A muller bricouse alá a-un instante en procura dos seus animaes e a moura díxolle que se lle daba un de iles, habíalle de manter oito. Mais a muller, que iba que botaba lume, contes-

toulle que non, e a moura deixoulle que marchara en paz cos seus porcos.

Pasado isto, a veciña de Framéán mandou unha filla, que lle chamaban Teresa, pra o monte cos da vista baixa, mais como non voltaran á casa á hora que adoitaban voltar, a muller saiu a buscar a filla e os animaes e iba berrando:

—Teresiña..... Ai, Teresiña!

E como de unha vez berrara dentro do castro, ouviu unha voz que saía debaixo da terra e que decía:

—Unha asada e outra cocida.

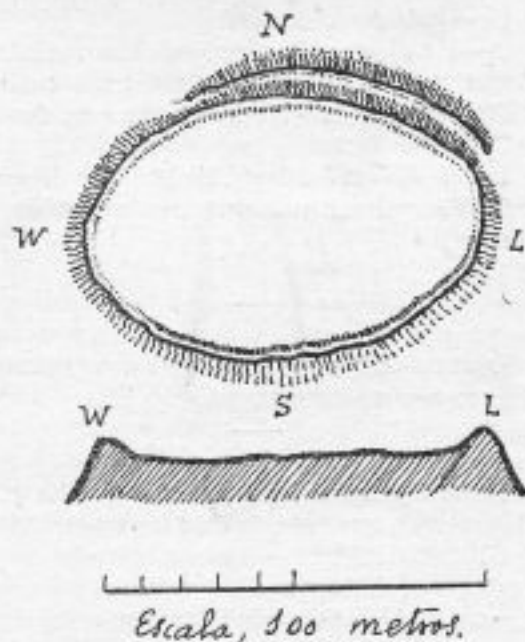
BIBLIOGRAFÍA—Inédito.

(Catalogado por Vicente Risco, Arturo Noguero, Arturo Suárez e Florentino L. Cuevillas.)

Número IV

CASTRO DE MUGARIZA

EMPRAZAMENTO—Na provincia de Ourense, Concello da Peroxa, Freguesía de Armental. Ocupa o cumo de un outeiro des-

viado 250 metros da veira dereita da estrada de Ourense a Lugo e que está case a carón do castro de Framéán.

DEFENSAS—Aínda semellándose iste

castro ós máis da bisbarra, presenta nas súas defensas, e tendo en conta que o monte onde se alcontra asentado non é moi pino unha maor flebeza.

Atópase cinguido de un parapeto, ó parecer de terra, de 2 metros de outo, que se alonga n-un cativo terraplén. Pol-a banda do norte óllanse aínda os restos de un foso de 4 metros de ancho.

MENSURAS—De xeito ovalado mede iste castro:

No eixe maor do leste ó oeste . . 103 metros.

No eixe pequeno do norte ó sul. . 70 id.

FOLKLORE—No se acadou ningún.

BIBLIOGRAFÍA—Inédito.

(Catalogado por Vicente Risco, Arturo Noguerol, Arturo Suárez e Florentino L. Cuevillas.)

A RIQUEZA ARTÍSTICA DE GALIZA DUAS ESCULTURAS DE XAN DE JUNI

A ANUNCIACIÓN, DO MUSEU
ARQUEOLÓXICO D'OURENSE

A VIRXE DA O, DA EIREXA DE
SANT'YAGO D'ALLARIZ

Reproducimos aquí dúas soberbias esculturas en madeira, obras do século XVI, que foron atribuídas por Don Manuel Gómez Moreno—que no seu recente viaxe por Galiza eisaminounas detidamente—ó sonado escultor e arquitecto Xan de Juni.

A primeira d'estas esculturas, que representa a Santa Virxen na Anunciación, está

no Museu Arqueolóxico d'Ourense, e procede d'unha eirexa da diocese, sen que nos houberan acrarado de qual. Agás a fermosa testa, que ten a súa coor natural, coma tamén a mau que sostén o libro, o demais, libro e roupaxe están n-un dourado antigo xa perdido en moitos sitios.

A segunda é a Virxen da O, e está na eirexa parroquial de Sant'Iago d'Allariz, no altar lateral da Epístola. Caracterízana a altitude, a espresión do rosto, e o feito de ter no peito o Espírito Santo e o sol debuxado no ventre. O policromado d'esta imaxe, é moderno; pois foi repintada, asegún as nosas noticias, no século pasado, e está feito de boa mau. A devoción popular a esta imaxe é moi grande; as mulleres en trance de parir adoitan mandarlle unha vela de cera pra qu'estea acesa namentras saen do paso.

Xan de Juni, o autor presunto d'estas imaxes, pasou moito tempo por ser italiano (coma tal o dá Dieulafoy, *L'art en Espagne et Portugal*) ou pol-o menos coma discípulo dos mestres italianos. Hoxe dano coma flamengo (xa Cean Bermúdez no *Diccionario de los arquitectos*, lle chamaba holandés) nado arredor do 1507, e tendo deprendido a arte da escultura en Francia, sin que haxa datos pra supór qu'estudou cos italianos. Semella que colleu sona d'as súas primeiras obras. Don Pedro Alvarez da Costa, bispo do Porto, chamouno a aquela vila pra que lle fixera o Pazo Episcopal. Logo, nomeado bispo d'Osma, levou co-il a Xan de Juni, que fixo ali o retábulo mór e o trascoro da catedral. Traballou despois o artista, coma arquitecto e escultor, en León, en Valladolid, onde fixo o Enterro de Cristo da Capela de Mondoñedo, no convento de San Francisco o retábulo de Santa Maria la Antigua e outras obras, e en Medina de Rioseco, onde fixo o retábulo da Capela dos Benavente e un San Xeromo de barro cocido na eirexa de San Francisco. Tamén se supón qu'estivo e traballou en Sant'Iago, e da súa estada en Galiza poidera ser proba a existencia ciqui d'estas imaxes. Xúntanse n-il o naturalismo flamengo e a influencia italiana. Morreu en Valladolid en 1577.

Os homes, os feitos, as verbas

A FESTA DO LIBRO EN CATALUÑA

A Festa do libro en Barcelona constituíu un novo timbre d'orgullo para a relevante cultura de Cataluña. Según temos lido nos xornaes da cidade condal, na data d'aquela festa vendéronse ali unhos trinta mil pesos de libros. D'eles, a maoria, escritos na lingua catalana. Os mercadores facían cola ás portas de moitas libreirías e c'os seus paquetes na mán lembraban ós país que portan xoguets para os nenos a noite de Reis. Taes referencias collemos da «Publicitat» e da «Veu de Catalunya». Pro a librería que mais negocio fixo—cousa que se comprende doadamente despois do devandito—foi a que leva o nome de «Catalonia». N'esta, somentes, Santiago Rusiñol tivo que firmar unhos cincocentos libros seus.

Non aconteceu o mesmo en ningures, dentro da Hespaña. E na nosa Galiza, xa non digamos. Aquí os mercadores foron poucos, como de cote, e de libros galegos, menos. Ben é certo que hai libreiros na nosa terra que inda se negan a venderen obras galegas. E libreiros houbo asimade, n'algunha vila d'aquí, que se negaron de xeito terminante a rebaixar o tanto por cento que

o Goberno ten pregado a todos que o fagan na data da Festa do libro.

De Cataluña, hoxe como sempre, ven o bó exemplo para o resto da Hespaña. Barcelona sigue sendo a metrópoli peninsular mais dina de exercer hexemonía. Digan o que queiran os «gaceteiros» propagadores da absurda idea de que Madrid sexa o meridiano intelectual de Hispanoamérica.

Obras son amores, e mentres tódalas inquedanzas políticas, literarias e sociaes xurdan en Barcelona con xeito europeo, primeiro que na parásita vila cortesán, nosoutros temos que mirar mais hacia Cataluña que hacia Castela. D'outro xeito demostraríamos non ser moi asisados. A. V. P.

FOTOGRAFADO

Si ten intrés en que os seus fotografados sexan os mais perfeitos posibles, convénlle envialos aos

Talleres de fotografado
ESPASA-CALPE S. A.
Ríos Rosas, 24-Apartado, 547
MADRID

Imprenta NÓS. Real, 36-1.º, A CRUÑA

SANATORIO QUIRURGICO

DIREITORES

Manuel Peña Rey

Ginecología e Partos

José Mosquera Blanco

Cirurgía xeral
Especialista na gorxa, nariz e ouvidos

Situado fronte á Alameda do Cruceiro, ten toda-las condicións precisas.—Pratícase toda crás d'operacións.—Dotado de todos os adiantos que pide a actual Cirugía.—Modernas instalacións de RAYOS X pra diagnóstico e RADIOTERAPIA superficial e fonda con voltaxe de 250.000 voltios.—Aparello de Diatermia pra tratamento de Aue-xites, procesos inflamatorios, reumatismo, etcétera.
Lámpara de cuarzo pra sol d'altitude e ultra-violeta pra tratamento d'escrofulosis, ra-quitismo, alopecias, eczemas, etcétera.
Admítense embarazadas, e cóntase con material esterilizado pra fora da cidade en casos d'urxencia.—Poden colaborar en todos os compañeiros, previo consentimento dos directores.

BODEGAS GALLEGAS, PEARES E OURENSE

Vinos finos de mesa: Tinto TRES RIOS. Blanco BRILLANTE

LOS GALLEGOS blanco e tinto

Macía e Valeiras, Apartado 13 - Ourense

Drogueria e Farmacia

LUIS FÁBREGA

Progreso, esquina a Luís Espada

OURENSE

MERQUE VOSTEDE

Plumeiros **RAFIUM**

De mais dura qu'os de pruma e limpan millor. Véndese en todos os estableci-mentos do ramo

Andrés Perille-OURENSE

F.ROMAN E SACO

DROGUERIA

e FARMACIA

Pereira, 19

Teléfono 28

OURENSE

Augas bicarbonatado-sódicas de
MONDARIZ

FONTES DE GÁNDARA e TRONCOSO

Propiedade dos FILLOS de PEINADOR

MONDARIZ—BALNEARIO está situado a 35 kilómetros de Vigo e a 20
das estacións de Porriño e Salvatierra de Miño

O Hotel do Estabrecimento está aberto do 1.º de Mayo a 31 de Outubro